Harezm - Altın Ordu Türkçesi

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 36

Yayımlayan:
Mehmet Ölmez

Harezm - Altın Ordu Türkçesi

Aysu Ata

İstanbul 2002

Harezm - Altın Ordu Türkçesi

Aysu Ata

İstanbul 2002

Harezm - Altın Ordu Türkçesi

Aysu Ata

Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36
Yayımlayan: Mehmet Ölmez
E-mail: molmez@yildiz.edu.tr

© Aysu Ata - Mehmet Ölmez

İstanbul 2002

ISBN 975-7981-15-X
Kebikeç Yayınları'nın katkısıyla

İsteme adresi / order address:
Barış Karacasu
Yıldız Teknik Üniversitesi
Fen-Ed. Fak. T.D.E. Bölümü
Davutpaşa Yerleşim Birimi
34210 Esenler-İSTANBUL

Tel. (90.212) 449 16 27
tda_dizisi@yahoo.com

Baskı, cilt: Kitap Matbaası
Tel.: (90.212) 567 48 84

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ....5
I. HAREZM VE TARİHİ....9
II. HAREZM TÜRKÇESİ....12
III. HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ....17
III.1. ḲIṢAṢÜ'L-ENBİYĀ....17
III.1.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi....18
III.1.2. Eserin Nüshaları....19
III.1.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar....20
III.2. NEHCÜ'L-FERĀDĪS....22
III.2.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri....23
III.2.2. Eserin Nüshaları....26
III.2.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar....28
III.3. MUḲADDİMETÜ'L-EDEB....30
III.3.1 Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi....31
III.3.2. Eserin (Harezm Türkçesine Tercümesi Yapılmış) Nüshaları....32
III.3.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar....33
III.4. MU'ĪNÜ'L-MÜRĪD....34
III. 4.1. Eserin Müellifi ve Yazım Tarihi....35
III.5. SATIR ARASI KUR'AN TERCÜMESİ....36
IV. HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ....38
IV.1. ḪÜSREV Ü ŞĪRĪN....38
IV.2. MUḤABBET-NĀME....40
IV.3. DĀSİTĀN-I CUMCUMA....42
IV.4. Mİ'RĀC-NĀME....43
IV.5. YARLIK VE BİTİKLER....45
V. HAREZM TÜRKÇESİ DİL ÖZELLİKLERİ....46
V.1. İMLÂ ÖZELLİKLERİ....46
V.2. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (FONETİK)....47
V.2.1. Ünlüler....47
V.2.1.1. e / i Meselesi....47
V.2.1.2. Ünlü Değişmeleri....49
V.2.1.3. Ünlü Uyumu....50
V.2.1.3.1. Kalınlık-İncelik Bakımından Ünlü Uyumu....50
V.2.1.3.2. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından Ünlü Uyumu....50
V.2.2. Ünsüzler....52

V.2.2.1. /b/ Ünsüzü 52
V.2.2.2. /ç/ Ünsüzü 54
V.2.2.3. /d/ Ünsüzü 54
V.2.2.4. /G/ Ünsüzü 55
V.2.2.5. /ḳ/ Ünsüzü 58
V.2.2.6. /t/ Ünsüzü 59
V.3. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (MORFOLOJİ) 60
V.3.1. İsim 60
V.3.1.1. İsimlerde çokluk 60
V.3.1.2. İsim çekim ekleri 61
V.3.1.3. İyelik ekleri 64
V.3.1.4. Zamirler 66
V.3.1.5. Sıfatlar 68
V. 3.1.5.1. Sıra Sayı Sıfatı Eki 68
V.3.1.5.2. Topluluk Sayı Sıfatı Eki 68
V.3.1.5.3. Karşılaştırma Ekleri 68
V.3.1.5.4. Birliktelik Eki: +lI ... +lI 68
V.3.1.6. Fiiler 68
V.3.1.6.1. Soru Şekli 68
V.3.1.6.2. Bildiriciler 69
V.3.1.6.3. Fiil Çekimi 73
V.3.1.6.3.1. Basit Zamanlar 73
V.3.1.6.3.2. Dilek Kipleri 73
V.3.1.6.3.3. Birleşik Kipler 83
V.3.1.6.3.4. Sıfat-Fiiller (Ortaç) 87
V.3.1.6.3.5. Zarf-Fiiller 89
VI. SÖZ VARLIĞI 92
VII. ÖRNEK METİNLER 93
Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā *93*
Nehcü'l-Ferādīs 95
Kur'an Tercümesi 96
Muʿīnü'l-Mürīd 97
Miʿrāc-nāme 98
Ḫüsrev ü Şīrīn 99
Muḥabbet-nāme 100
Temür Kutlug Yarlığı 101
Tıpkıbasımlar 103

ÖNSÖZ

Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında geçiş dönemi Türkçesi olan Harezm Türkçesi, dil tarihimizin dönemlendirilmesinde türkologların anlaşmaya varamadıkları bir dönem ve alanı kapsamaktadır. Bu konuda bazı türkologlar Harezm Türkçesini Çağataycanın ilk devresi kabul ederken bazıları başlı başına bağımsız bir dönem Türkçesi olarak değerlendirmekte ya da farklı bir adla bu tarihî Türkçeden bahsetmektedirler. Günümüzde halen bu karışıklığın devam etmesindeki neden hiç şüphesiz Harezm Türkçesi eserleri arasında sıralanan eserlerin -ki bu konuda da tam bir fikir birliği olduğu söylenemez- ancak son yıllarda ele alınması ve bunların dil özellikleri bakımından benzerlik ve farlılıklarını ortaya koyacak çalışmaların yapılmamasındandır. Bu konuda daha önce ortaya konan görüşler çalışmamızda "Harezm ve Tarihi" adlı bölümünden sonra gelen "Harezm Türkçesi"nde değerlendirilmiş ve kendi yorumumuz bunlara eklenmiştir.

Eckmann, "Das Chwarezmtürkische", (*PhTF* I ,Wiesbaden 1959, s. 113-137) adlı makalesinde *Muḥabbet-nāme* (Mah), *Miftāḥü'l-ʿadl* (Mif), *Miʿrāc-nāme* (Miʿr), *Muʿīnü'l-Mürīd* (MM), *Nehcü'l-Ferādīs* (NF), *Ḳıṣaṣ-i Rabġūzī* (Rab), *Ḫüsrev ü Şīrīn* (ḪŞ)'in dil özelliklerini gramer malzemesi olarak kullanmış, daha sonraki çalışmalarda bu eserlere yenileri eklenmiştir. Elinizdeki kitapta daha önceki çalışmalarda Harezm Türkçesi başlığı altında anılan bu eserler gerek yazıldıkları yer gerekse benzer veya farklı kılan dil özelliklerinden dolayı "Harezm Türkçesi Eserleri" ve "Harezm-Altın Ordu Türkçesi Eserleri" olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir.

"Harezm Türkçesi Dil Özellikleri" bölümünde ise Harezm ve Harezm-Altın Ordu Türkçesiyle yazılmış eserler olarak nitelendirdiğimiz metinler imlâ, ses ve şekil bilgisi bakımından karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmada amaç Harezm Türkçesinin gramer özelliklerini tüm yönleriyle ortaya koymak değil, bir geçiş dili olarak bu Türkçeyle yazılan eserleri kendi aralarında karşılaştırmak, Türkçenin diğer tarihi dönem ve alanlarıyla ilişkisini ortaya koymaktır.

Aysu Ata

I. HAREZM VE TARİHİ

Harezm, bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Arap tarihçileri tarafından Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan bölgeye, aynı zamanda bölge halkına verilen addır. Arap istilasından sonra bu ad sadece ülke adı olarak kalmış, burada yaşayan halka da Harezmî denilmiştir.

Harezm, Semerkant ve Buhara gibi merkezler dışında geniş bozkır ve çöllerle kaplı Batı Türkistan'ın ortasında önemli bir yerleşim merkezidir. Doğusundaki Kırgız bozkırları ve Kızılkum çölü, batısındaki Karakum çölünün ortasında Ceyhun nehri ve deltası bölge için hayat kaynağı olmuş ve verimli toprağı ile tarih boyu halkları kendine çekmiştir.

Harezm bölgesini önemli kılan bir başka özelliği de İran, Hindistan ve Çin gibi Asya ülkeleri ile Güney Rusya ve Sibirya bozkırlarını birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasıdır. Bu bakımdan Harezm aynı zamanda önemli bir ticaret merkezidir.

Ayrıca Ceyhun ırmağı ile kanallar doğal barikat görevini üstlenmiş bir taraftan diğerine geçişi engellemesiyle bölgenin askerî bakımdan savunulmasını kolaylaştırmıştır. Bundan dolayı gerek Samanoğulları ve Gazneliler gerekse Selçuklular zamanında bölgeye vali olarak tayin edilenler kısa zamanda bağımsızlıklarını ilân ederek hanedanlıklar kurmuşlardır.

Harezm ve Harezmlilerle ilgili ilk tarihî bilgiler Herodot'a aittir. Ona göre Harezmliler Amu Derya nehri üzerinde her tarafı dağlarla çevrili bir ovada yerleşik idiler. Kaynaklarda bu kavmin yaşadığı ülkenin başkenti Horasmia olarak geçmektedir ki bu isim yani Harezm XIII. yüzyıla kadar Kat şehri için kullanılmıştır. Kat, Amu Derya'nın sağında yani sağ Harezm'de yer almaktadır. Sol Harezm'in merkezi olarak da Gürgenç (Arapça: Curcānīya, Türkçe: Ürgenç, Köhne Ürgenç) şehri gösterilmektedir. Bu şehir özellikle Arap tarihçilerinin eserlerinde (İbn Fadlan, *Ḥudūdu'l-ʿālem*) "Türk kapısı" olarak adlandırılmıştır.[1]

"Harezmşah" islâmdan önceki zamanlardan itibaren bu bölgeye hakim

---

1 Z. Velidi Togan, *Horezm Kültür Vesikaları, I. Kısım. Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab*, İstanbul 1951, s. 15.

olanlara verilen bir ünvandır. Harezm'de Pers İmparatorluğu yıllarından başlayıp 995'e kadar hüküm süren hanedanlık Afrigoğulları'dır. Bîrûnî'nin, *Âşâru'l-bâkiye* adlı eserindeki Harezm tarihiyle ilgili rivayetlerde bu Harezm sülalesinin atasının Âfrîğ adlı biri olduğu ayrıca eski Harezm halkının ayrı dili, dini bulunduğu, ayrı takvim, ölçü ve para sistemi kullandıkları, Arapların ülkeyi işgal etmesi ile bu kültürün imha edildiği bildirilmiştir.

Bu devir Harezm kavminin dili üzerine yapılan araştırmalar Harezmcenin Avesta, Soğd, Yagnob ve Osset dilleri gibi doğu İran dili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bozkırlardaki komşuları olan Türk boyları ile de alışveriş yapan Harezm halkı, bu ticareti diğer İslâm ülkeleri hatta Hindistan ile de sürdürerek çok zenginleşmiş, *arna* ve *yab* denilen sulama kanalları ile tarım alanında ileri bir seviyeye ulaşmıştır.

Harezm bölgesi, 717 yılında Emevîlerle birlikte İslâm orduları tarafından fethedilmiş Afrigoğullarından İskecmük yalnızca şahlık ünvanı olan yetkileri kısıtlanmış Harezmşah olarak bırakılmıştır.

995 yılında Samanoğulları, ticaret merkezi olan Gürgenç'i kendilerine bağlayıp buraya vali atamışlardır. Daha bu vali zamanında Samanoğullarının hakimiyet sahası genişleyip ilk Harezmşahlar döneminin başkenti olan Kat şehri zaptedilmiş, Afrigoğullarının son temsilcisi de öldürülmüş ve başkenti Gürgenç olan yeni bir hanedanlık kurulmuştur.

X. yüzyılda Arap coğrafya ve tarihçilerinin kaydettikleri "kılavuz, kara tigin, bagırkan, barkan, çakıroguz, karasu, temirtaş" gibi Türkçe kelimelerin yaşamakta oluşu, Abbasîler devrinde Basra valisi sübaşı el-Hacib el-Harezmî et-Türk gibi Türk valilerin yönetimde bulunuşu ile bu dönemde söz konusu bölgede Türklerin varlığı ortaya çıkmaktadır. Yine Arap tarihlerinde Gürgenç ve daha batıdaki Zencan'a "Türk kapısı" denilmesi bu dönemde bölgedeki Türklerin önemini vurgulaması bakımından önemlidir. Ayrıca XI. yy'ın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "Harezm'de yerleşmiş bir Türk boyu" karşılığı olarak *Küçet*[2] isminin geçmekte oluşu da bu konuda önemli bir tanıktır.

1017 yılında ise Gazneliler, Harezm'i zaptederek kendi idarelerini kurmuşlar ve komutanlarından Altuntaş'ı buraya vali tayin ederek yeni bir Harezmşahlar dönemini başlatmışlardır. Altuntaş'ın ölümünden sonra oğlu Harezmşah Harun, Gazneli Mahmud'un yerine geçen Sultan Mesud'a isyan

---

2 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, (Çeviren: B. Atalay), TDK, Ankara 1939, s. 357.

etmiş ve Buhara havalisinden Selçuklu Türkmenleri ile işbirliğine girişmiştir. Bu dönemde Cend emiri Sultan Şah Melik, Selçukluları bir gece baskınında bozguna uğratmış ve Harezmşah Harun'u da öldürmüştür. 1041 yılında Cend emiri Gürgenç'e girerek Gazne hükümdarı Sultan Mesud ve kendi adına hutbe okutmuştur. Bu arada Selçuklular Horasan'da Gaznelilere karşı parlak zaferler kazanmışlar ve nihayet Dandanakan muharebesi ile Gaznelileri Horasan'dan sürmüşlerdir. Harezm'den sürülen Altuntaşoğulları Horasan'a giderek Selçuklulara sığınmışlar, yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Selçuklu sultanları Tuğrul ve Çağrı kardeşler Harezm'e giderek Şah Melik'i mağlup etmişler ve böylece Harezm, Selçuklulara geçmiştir. Mangışlak seferinden sonra Gürgenç'e uğrayan Alp Arslan, Harezm'in idaresini oğluna vermiş ise de daha sonra gerek kendi döneminde gerekse Sultan Melikşah döneminde Harezm bu sultanların tayin ettiği valiler tarafından idare olunmuştur. Bu elden ele dolaşan idarenin Kıpçak ve Kanglı boylarından olan komutanların eline geçmesiyle bölgeye bir süreden beri yerleşmeye başlayan Oğuzların yanısıra Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesi Harezm'in etnik yapısındaki değişimi Türklerin lehine çevirmiştir.

Sultan Melikşah zamanında sultanın taştdarı Anuştigin Harezm mutasarrıfı ve valisi olarak tayin edilmiştir. Fakat Anuştigin ülkeyi fiilen idare etmemiş, Kıpçak Türklerinden Ekinçi bin Koçkar asıl görevi üstlenmiştir. Bu dönemde Harezm'in Türkleşme işi tamamlanmış, böylece Harezm'de Kıpçak, Kanglı ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezm Türkçesi de oluşmuştur. Fakat gerek Gazneliler gerekse Selçuklular zamanında idare ve ordu Türklerde olmasına rağmen Türk dili yazı ve edebiyat dili olamamış, bu ancak Ḳuṭbü'd-dīn Muḥammed ile başlayan son Harezmşahlar döneminde gerçekleşmiş ve Harezm Türkçesi, eserlerini vermeye başlamıştır.

Anuştigin Garçai, Reşīdü'd-dīn'in *Cāmiʿü't-tevārīḫ*'ine göre Oğuzların Begdili boyuna mensuptur. Reşīdü'd-dīn, Harezmşahlar bahsinde esas itibarı ile Cüveyni'ye dayanmasına rağmen bu bilgi *Tārīḫ-i Cihāngüşā*'da bulunmamaktadır. Bu nedenle F. Köprülü *Cāmiʿü't-tevārīḫ*'teki bu kaydı kabul ederken Z. V. Togan Anuştigin'in Kanglı Türklerinden olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur.[3]

1097 yılında Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer, Anuştigin'in oğlu Ḳuṭbü'd-dīn Muḥammed'i Harezmşah tayin edince Harezm'in en parlak

---

3 İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TDK Yayınları: VII. Dizi-Sayı 29, Ankara 1956 (1992[3]), s. 39-40.

devri başlamış ve 1231 yılına kadar hüküm sürecek olan Harezmşahlar hanedanının temeli atılmıştır. Atsız (1127-1156) devrinde yarı müstakil bir devlet haline gelen Harezm, İl Arslan (1156-1172) ve ʿAlāʾe'd-dīn Tekiş (1172-1200) zamanında güçlenip gelişmiş, ʿAlāʾe'd-dīn Muḥammed (1200-1220) devrinde imparatorluk olmuş iken Celāle'd-dīn Muḥammed'in (1220-1231) kötü idaresi sonucunda Cengiz Han'ın yönettiği Moğol güçlerine yenilmiştir.

Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra dört oğlu arasında yapılan taksimde Harezm bölgesi -doğu kısmı hariç- en büyük oğlu Coçi'nin payına düşmüştür. XIV. yüzyılda Coçi Hanlığının yönetimi Kongrat Türklerine geçmiştir. Bu yüzyılda bölgeyi gezen İbn Batuta buradaki çarşı-pazar, medrese ve camilerin güzelliğine ve halkın işbilirliğine dikkati çekmiştir. Kongratlardan Ḥüseyn Ṣūfī'nin Çağatay ulusuna bırakılan Harezm'in doğu taraflarını (Kat ve Hive) işgal etmesi ile Timur, Harezm'e yürümüş ve yağmalamıştır (1379). Timur'un ölümünden (1405) sonra Özbekler (Şeybaniler) Harezm'i işgal etmişlerdir.

XVI-XIX. yüzyıllar arası Harezm'in gerileme devresi olmuştur. Hanlıkların yönetiminde bölgede ilim ve kültür hayatı gerilemiş, XVII. yüzyılda Kalmuk saldırıları ile ticarî faaliyetler altüst olmuş ve nihayet 1873'te de Ruslar bölgeyi tamamen ele geçirmiş, Batı Harezm Hanlığı Ruslara tabi olarak yönetilmiştir. Bolşevik ihtilalinden sonra hanlığa son verilerek 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti, 1921'de Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te ise Hive Hanlığı'nın doğu tarafı Özbekistan, batı tarafı ise Türkmenistan Cumhuriyetlerine bırakılmıştır.

II. HAREZM TÜRKÇESİ

Harezm Türkçesi, XI-XII. yüzyıllarda gerek etnik yapı gerekse siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır. Böylece bölge halkının etnik yapısı gibi oluşan dil de karma bir şekil almıştır.

Harezm bölgesine yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla Harezm Türkçesinin özellikle şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından kazandığı farklı yapı, onun en başta gelen dil özelliğini teşkil etmektedir.

Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devrini teşkil eden Harezm Türkçesi teriminin belli bir dönemin Türkçesine ad olarak kullanılması, ʿAlī Şīr Nevāyī'nin *Mecālisü'n- Nefāyis* adlı eserinde Harezmli bilgin Ḥüseyn Ḫ^{v}arezmī'nin, *Ḳaṣīde-i Bürde*'ye Harezm Türkçesi ile şerh yazdığını bildirmesi ile ortaya çıkmıştır: *Mevlānā Ḥüseyn Ḫ^{v}ārezmī: ... Mevlānā Celālü'd-dīn-i Rūmī ḳuddise sırruhu Meşnevī'sıġa şerḥ bitipdür. Ve Ḳaṣīde-i Bürde'ġa daġı Ḫ^{v}ārezmīçe Türkī tili bile şerḥ bitipdür*[4].

Harezm bölgesi, Sirderya'nın aşağı kesimiyle birlikte daha Moğol çağından önceki devirlerde doğudaki Kaşgar'ın yanında ikinci bir edebî merkez olarak önemli bir yer tutmuştur. Bu bölge, Altın Ordu çağında da önemini muhafaza etmiş ve 1220'de Moğolların istilasından 1379 yılına kadarki sürede siyasî bakımdan Altın Ordu'ya bağlı kalmıştır. Bu bakımdan Moğol akını, burada İslâmî Türk edebiyatının gelişmesine engel olmamıştır. XIII. yüzyıl sonlarında Harezm'de gelişen kültür faaliyetine, XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun başkenti Saray ve Kırım da katılmış, Harezm'den birçok bilgin, şair ve yazar Altın Ordu'ya göç ederek bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde yayılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı Samoyloviç'in "Altın Ordu edebî dilinin inkişafında Harezm'in rehberlik edici rol oynadığı[5]" tespiti oldukça yerindedir. Böylece Altın Ordu sahasında konuşulan mahallî şiveye Harezm Türkçesinin de katılması ile Türk dilinin Kıpçak kanadında yeni bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Harezm Türkçesi rehberliğinde oluşan Altın Ordu veya Coçi ulusu edebî dilinin Harezm bölgesinde oluşan yazı dilinden farklı olacağı ortadır. Ancak Türk dilinin bu sahasında bugüne kadar bu farkları ortaya koyacak çalışmalar yapılmamıştır.

Bu kadar geniş bir sahada kullanılan bu edebî dil, birlik sağlayamamış, eski ve yeni şekiller yerli ağız özellikleri ile karışmıştır. Bu dil evresi Timurlular devrinde sona ermiş ve yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.

F. Köprülü, XIV. asırda Türkistan, Horasan, Harezm ve Altın Ordu'da yazılmış bütün eserleri Çağatay Türkçesi kapsamında ele almıştır. Ona göre bu bölgelerde ortaya konulan eserlerde lehçe farkları vardır fakat dil ve edebiyat tarihini devrelere ayırırken filolojik karakterleri ihmal etmemek gerekli ise de birinci şart toplayıcı tarihî ve edebî karakterleri göz önünde bulundurmaktır. Bu bakımdan Çağatay Türkçesinin meydana gelişinde

---

4 A. S. Levend, *Ali Şir Nevaî. Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, C. IV, Ankara 1968, s. 72.

5 A. N. Samoyloviç, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12 (Haziran 1935), s. 46.

sözünü ettiği ortak karakter Cengiz istilasıdır. Köprülü, XV. yy. Çağatay edebiyatını hazırlayan ve edebî karakterleri bakımından ondan tamamıyla farksız olduğunu kaydettiği XIII ve XIV. yy. eserlerini ilk Çağatay devri içinde ele alıp değerlendirmiştir. Ancak bu dönemi de "Timur devrinde edebî inkişaf", "Altın-Ordu'da edebî inkişaf" ve "Ḫᵛarizm'de edebî inkişaf" olmak üzere alt başlıklara bölmüştür. Ona göre "XII. asır hakaniye Türkçesi ile XV. asır klâsik çağataycasını birbirine bağlayan bu uzun devirde önce Çağataylar ve İlhanlılar memleketlerinde, daha sonra Ḫᵛarizm ve Altın-Ordu sahalarında edebî bir faaliyet başlamış ve bu inkişaf Timurlular devrinde XV. asrın ilk yarısında büs-bütün kuvvetlenerek, bu asrın son yarısında Nevâ'î ve arkadaşlarının himmeti ile klâsik çağataycayı vücuda getirmiştir." Köprülü, ilk Çağatay devri eserleri (: Bu devir içinde yer aldığı bildirilen *Ḫüsrev ü Şīrīn*, *Muḥabbet-nāme*, *Cumcuma-nāme* "Altın Ordu'da", ʿAlī'nin *Ḳıṣṣa-i Yūsuf*'u, Rabġūzī'nin *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā*'sı, *Muʿīnü'l-Mürīd*, *Nehcü'l-Ferādīs* ise "Ḫᵛarizm'de edebî inkişaf" maddelerinde işlenmiştir.) arasındaki bariz farkları, bu devirde siyasî ve edebî muhtelif merkezlerin bulunmasına, şair ve muharrirlerin farklı etnik gruplara ve coğrafî sahalara mensup olmasına, ayrıca bunlar arasındaki kültür farklarına bağlamıştır.[6]

V. V. Barthold ise *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*[7] çalışmasında Çağatay Türkçesinin Moğol istilası sonucunda teşekkül etmiş olduğunu fakat Türkistan'ın Altın Ordu'ya değil bilakis Altın Ordu ve Harezm sahalarının Türkistan'a tesiri ile bu edebî Türkçenin oluştuğunu ileri sürüştür. Barthold böylece bizim de kabul ettiğimiz bir görüşü yani Harezm ve Altın Ordu Türkçelerinin Çağatay Türkçesine geçiş devresi teşkil ettiğini dile getirmiştir.

Harezm Türkçesinin Orta Asya Türk yazı dili içerisinde özel bir devre teşkil ettiğini ortaya koyan türkologlardan biri de A. N. Samoyloviç'tir.[8] Samoyloviç, Ḳuṭb'un *Ḫüsrev ü Şīrīn*'i ve Ḫᵛarezmī'nin *Muḥabbet-nāme*'sinin dil özelliklerine dayanarak Orta Asya edebî dilini üç döneme ayırmış ve

---

6 F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 275, 285.

7 V. V. Barthold, İstanbul 1927, s.132.

8 A. N. Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneaziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s. 21. (Çeviren: A. İnan, *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Falültesi Yıllık Çalışmaları I*, s. 73-95.). "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12, 1935, s. 34-49. Ayrıca bkz. "Harezm Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi*, C. XIX, s. 490.

Harezm Türkçesine Oğuz-Kıpçak Türkçesi adını vermiştir: 1. faaliyet merkezi Kaşgar olmak üzere Karahanlı veya Hakaniye Türkçesi dönemi (XI-XII. yy.), 2. Seyhun'un aşağı kıyıları ve Harezm merkez olmak üzere Oğuz-Kıpçak dönemi (XIII-XIV. yy.), 3. Timur çocuklarının idaresi ile başlayan Çağatay bölgesinde Çağatayca dönemi (XV-XX. yy. başları).

A. Caferoğlu, "bu çağ Türk dünyasının geniş bir sahaya yayılmasına rağmen, Türkler arasında kendini hissettirecek derecede müşterek bir yazı dili olmuş ve bu dilde bir edebiyat vücuda getirilmiştir" dediği dönemi yani *Müşterek Orta Asya Türkçesi*ni türlü kültür merkezleri ve Türk boylarının etnik ve diğer özellikleri bakımından üç devreye ayırmıştır[9]: 1. Karahanlılar devrinden itibaren Kaşgar şivesinde inkişaf eden Türkçe ki buna hem Hakaniye hem de Doğu Türkçesi adı verilmektedir. 2. Batı Türkistan'da Seyhun ırmağının aşağı mecrası ile Harezm'in muhtelif merkezlerinde gelişen Harezm (Altın Ordu) Türkçesi, 3. Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesi.

Tarihî ve çağdaş Türkçeleri bir arada değerlendiren J. Benzing, Doğu Türkçesi-Uygurca grubunda çağdaş Türkçelerden Özbekçe ve Uygurcayı ele almış, tarihî Türkçeler için ise şunları ifade etmiştir[10]: "Bu grup için de elimizde 8. ve 9. yüzyıllardan (Eski Uygurca) kesiksiz olarak gelen ve 13. yüzyıl Çağataycası ile modern devirde (Özbekçe ve Yeni Uygurca) oldukça zengin tarihî malzeme vardır: Buraya Karahanlı ve Harezm Türkçesi de girer."

K. H. Menges de PhTF'daki "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" adlı yazısında Orta Türkçe dönemi dillerini şöyle göstermiştir[11]: "Kaşgarlı Mahmud'un lügati ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri tarafından temsil edilen Uygurcadan Çağataycaya geçiş dönemindeki bir doğu lehçesi ve Harezm (XI. ve XII. yüzyıllar)'deki bir kuzeydoğu lehçesi."

Yukarıda da görüleceği üzere Harezm Türkçesi, ʿAlī Şīr Nevāyī'den başlayarak bazen Samoyloviç'te olduğu gibi farklı isimlendirmelerle (Oğuz-Kıpçak gibi) de olsa Orta Türkçe dönemi içinde ayrı bir devre olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Ancak bu dönem eserlerinin yayımının geç zamanlarda yapılması ve bugüne kadar bile ayrıntılı bir Harezm Türkçesi

---

9 A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958 (1984[3]), c. II, s. 74.

10 M. Akalın, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" (J. Benzing), *Tarihî Türk Şiveleri*, İlâveli İkinci Baskı, Ankara 1988, s. 5.

11 M. Akalın, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" (K. H. Menges), y.g.e., İlâveli İkinci Baskı, Ankara 1988, s. 8.

gramerinin ortaya konulamamasından dolayıdır ki bu eserler yukarıda adı geçen türkologlar tarafından Orta Türkçe döneminin farklı devrelerinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Örneğin; Harezm Türkçesinin en kapsamlı eseri olan Rabġūzī'nin *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā*'sını A. Caferoğlu, Orta Türkçe döneminin ilk grubunda yani Hakaniye Türkçesi içinde ele almış, *ʿAtabetü'l-Ḥakāyıḳ* ve Aḥmed Yesevī'nin hikmetleri ile bir arada değerlendirmiştir. Caferoğlu, bu eserler arasındaki dil farklılıklarını ise eserlerin yazıldığı sahalara ve buralarda kazanmış olduğu yeni dil unsurlarına bağlamıştır. Yine aynı eseri, J. Thúry, Çağatay edebiyatının ilk ürünü olarak değerlendirmiş[12] ve bu fikri Ş. Süleyman Efendi de destekleyerek sözlüğüne bu eserden pek çok kelime almıştır.[13] Ancak *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā*'nın yazıldığı dönemde henüz Çağatay Türkçesi edebî bir dil halini alıp eser vermeye başlamamıştır.

Yine dönemin önemli eserlerinden *Nehcü'l-Ferādīs*'in dili için de türkologlar arasında ihtilaf vardır. Z. V. Togan, eserin Harezm Türkçesiyle kaleme alındığını beyan ederken, E. N. Nadjib, Ş. Mercanî ile aynı görüşü paylaşmakta yani eserin Volga Bulgar Türkçesi ile yazıldığını tanıklarıyla ispat etmeye çalışmaktadır.[14]

Kısaca, bugüne kadar dil ve edebiyat tarihi çalışmalarında Harezm Türkçesi ve bu Türkçe ile yazılmış eserler konusunda fikir birliği olmamıştır.

J. Eckmann, PhTF'daki "Harezm Türkçesi" maddesinde dönemin eserlerini "*Muḥabbet-nāme* (Maḥ), *Miftāḥü'l-ʿadl* (Mif), *Miʿrāc-nāme* (Miʿr), *Muʿīnü'l-Mürīd* (MM), *Nehcü'l-Ferādīs* (NF), *Ḳıṣaṣ-i Rabġūzī* (Rab), *Ḫüsrev ü Şīrīn* (HŞ)" olarak göstermiş ve bu eserlerle ilgili kısa bilgiler vermiştir. PhTF'nın II. Edebiyat cildinde[15] ise Eckmann, bu saha ve dönem eserlerini *Kiptschakische Literatur* ana başlığı altında *a) Die Literatur von Chwarezm und der Goldenen Horde* maddesinde işlemiş ve yukarıdaki eserlere Satır Arası Kuran tercümeleri *Dāsitān-ı Cumcuma*'yı da eklemiştir.

Bu yazıda eserlerin yazıldığı yer, müelliflerin yetiştiği bölge dikkate alınarak *Muḳaddimetü'l-Edeb*, Rabġūzī'nin *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā*'sı, *Nehcü'l-Ferādīs*, *Muʿīnü'l-Mürīd* ve Satır Arası Kur'ān Tercümesi Harezm Türkçesi eserleri olarak ele alınmakta, bunun yanında aynı sebeplerle Kuṭb'un *Ḫüsrev*

12 J. Thúry, "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları", *Millî Tetebbular Mecmuası II*, İstanbul 1331, s. 56-95.

13 Ş. Süleyman Efendi, *Lüġat-i Çaġatay ve't-Türkī ʿOṣmānī*, 1398.

14 E. N. Nadjib, "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine" (Çeviren: Nazif Hoca), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXII (1977), s. 36-37.

15 *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, s. 275-296.

ü Şīrīn'i, *Muḥabbet-nāme*, *Miʿrāc-nāme*, *Dāsitān-ı Cumcuma* ve Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikler ise Harezm-Altın Ordu eserleri başlığı altında işlenmekte; bu eserlerin benzer ve farklı gramer özellikleri ortaya konulmaktadır. Altın Ordu sahası eserleri için "Harezm-Altın Ordu" ismini kullanma nedenimiz Altın Ordu Türkçesi ile Harezm Türkçesini biribirinden ayıran ölçütlerin ortaya konulamamış olmasıdır.

III. HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ

III.1. ḲIṢAṢÜ'L-ENBİYĀ

Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (KE), adından da anlaşılacağı üzere peygamber kıssalarını konu alan siyer-i nebevî türünden bir eserdir. Başta Hz. Muhammed olmak üzere islâm dininin doğruladığı diğer peygamberler ile ʿAvac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kuran'da da adı geçen bazı kıssaları içermektedir. Eserin başlangıcında: *munda maḳṣūd peyġāmber ḳıṣṣaları erdi līkīn Ādemdin burunraḳ yaratḳanlar bar üçün andın başlasaḳ fāyidesi artuḳ bolġay, ol fāyidedin fāyide körseler yaḫşıraḳ bolġay tėp tertīb üze yaratılġanlardın āġāz ḳılduḳ* ... (2v21, 3r3) denilerek asıl konu yani Adem peygamber kıssasına âlemin yaratılışını konu alan bölümden sonra geçilmiştir.

Yazarının, *izlegen bat tapḳay, işitken bat bilgey tėp Ḳıṣaṣ-ı Rabġūzī at bėrdük* (3r3-4) dediği eserde özellikle her kıssanın başlangıcındaki secili ifadelerle dinî konulara bedîî bir şekil verilmiştir: ... *ḫilʿatin keḏgen, ... tep ḳavmınġa ögüt bergen, ... cevābın işitken, ... teşrīfini bulġan, ... taşdın duʿā ḳılıp iṉen çıḳarġan, ... Ḥaḳ dīnġa ündegen Ṣāliḥ peyġāmber ʿaleyhi's-selām* (31r13-16).

Ayrıca yazar söz ustalığını kıssalarla ilgili olarak verdiği Arapça ve Türkçe şiirlerle de pekiştirmiştir. Eserde toplamı 484 dize tutan 43 Türkçe şiir bulunmaktadır.[16] Eserdeki manzum parçalar genelde kaside tarzında yazılmıştır. Peygamberlere ve din büyüklerine yazılan kasideler dışında aşk, tabiat ve burçlarla ilgili konuların işlendiği gazeller de bulunmaktadır. Bu şiirlerin bir kısmı Arapçadan satırarası tercümedir.

Nazım şekli bakımında KE'daki manzumelerin önemli bir özelliği de, halk edebiyatının etkisiyle *Ḳutaḏġu Bilig* ve *ʿAtabetü'l-Ḥaḳāyıḳ*'ta da karşılaştığımız mani-tuyuğ şeklindeki dörtlüklerin bulunmasıdır. Manzumeler için

16 A. Ata, *Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī. Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (Peyġāmber Ḳıṣṣaları), I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XVI.

eserin genelinde divan şiirinde en sık rastlanan aruz ölçüleri kullanılmakla birlikte pek çok aruz hatası mevcuttur. Eserin yazıldığı dönemlerde aruz ölçüsü kullanımının henüz olgunlaşmaması, bunun yanısıra hece veznine yatkınlık dolayısı ile şiirlerde hece ölçüsünü takip etmek daha kolay olmaktadır.[17]

III.1.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

KE, Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī tarafından 1310 (H. 710) yılında yazılmış ve Nāṣırü'd-dīn Toḳ Buġa'ya sunulmuştur. Yazar kendi kaleminden bu bilgileri şu şekilde aktarmaktadır: *Bu kitābnı tüzgen, ṭāʿat yolında tizgen, maʿṣiyet yābānın kezgen, az azuġluġ köp yazuḳluġ, Ribaṭ Oġuzluġ, Burhān oġlı ḳāzī Nāṣır settera'llāhu ʿaybehu ve nevvere ḳalbehu* (2r17-20).

Eserin yazarı hakkında kendi açıklamasından başka bir bilgi bugüne kadar bulunamamıştır. Kendisi için *Ribaṭ Oġuzluġ* yani Oğuzlarla meskun Ribat adlı mevkiden olduğunu belirten yazarın, Rabġūzī mahlasını bundan dolayı aldığı anlaşılmaktadır. Bu yer için kaynak çalışmalarda sadece "henüz yeri tespit edilmemiş" ifadesi kullanılmıştır. "kervansaray" anlamına gelen *Ribaṭ* yer adının Oğuzlarca meskun olduğu anlaşıldığından burasının F. Sümer'in *Eski Türklerde Şehircilik* adlı çalışmasında "Seyhun kıyılarından Cend yakınlarında" açıklaması ile geçen *Çirik Ribat* olması ihtimal dahilindedir.[18]

Rabġūzī, *tārīḫ yėti yüz toḳuzda it yılınıŋ evvelinde ḳāṣıd yetildi kim peyġamber ḳıṣṣalarıġa* (2v13) diyerek esere başlama tarihini ve;

Uyḳu buzdum üzüm üzüm sözni tüzdüm tünle men
Erte ḳoptum ḫāme urdum emgedim tün kündüzi (249v2)

ve *yėtti yüz on erdi yılġa bitildi bu kitāb* (249v14) diyerek bitirme tarihini belirtmiştir.

Barıp ıḏtım Nāṣırü'd-dīn Toḳ Buġa Beg tapġıça
Tileyür mü tilemes mü belgülüg bilsün özi (249v8-9)

---

17 A. Ata, y.g.e., s. XVII-XIX. Ayrıca: H. E. Boeschoten - M. V. Damme, "The Poetry in Rabghuzi's Qısas", Paper presented at the 3rd European Seminar Central Asian Studies, Paris June 22-25 1989.

18 A. Ata, y.g.e., s. XI-XII. F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s. 87-88; S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskov tsivilizatsii (Eski Harezm Medeniyeti Peşinde)*, Moskova 1948.

dizeleri ile Rabġūzī KE'nın kime sunulduğunu bildirmiştir. Ayrıca Toḳ Buġa için yazılan medhiyede onun aslının Moğol olduğu, sonradan islâmı seçtiği, yaşının küçük olduğu, Nasırüddin künyesini taşıdığı şu şekilde ifade edilmiştir:

Aṣlı Moġul erken körüŋ
İslām üçün tutdı beḳā (2v5)
Yaşı kiçig boyı uluġ
Ẕātı arıġ Beg Toḳ Buġa
Ol Nāṣırdü'd-dīn künyeti (2v11-12)

Toḳ Buġa için Rieu, Sultan Tarmaşirin'in emiri olduğunu İbn Batuta'ya dayanarak söylemiştir. F. Köprülü de *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı çalışmasında bu görüşü desteklemiştir[19]. Fakat A. Ata ise Çağatay Hanlığı döneminde Kebek'in halefi ve kardeşi olan, sonradan İslâmiyeti kabul edip Alâeddin adını alan Tarmaşirin'in saltanat döneminin 1326'da başladığını 1310 tarihli bir eserin 1326-1333/1334 yılları arasında saltanat süren bir Han'ın emirine sunulmasının akla pek yatkın olamacağını belirtmiş ve bugün için Toḳ Buġa hakkındaki en esaslı bilgilerin Rabġūzī tarafından verildiği üzerinde durmuştur[20].

III.1.2. Eserin Nüshaları

1. London, British Museum Add. 7851

Eserin dil özelliklerini yansıtması bakımından en iyi ve en eski nüshasıdır. Ch. Rieu, Londra yazmasının müstensihinin Hacı Muḥammed b. Dust Muḥammed Hacı Vezirî olduğunu, istinsah tarihinin paleografya ve dil özelliklerine dayanılarak XV. yüzyıla ait olduğunu bildirmektedir[21]. Fakat bu nüshanın birden fazla müstensihin elinden çıktığı eser üzerinde yapılan detaylı bir inceleme ile anlaşılacak türdendir[22].

K. Grønbech, bu nüshanın tıpkıbasımını yapmıştır: *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 [=Monumenta Linguarum Asiae Maioris 4], Kopenhagen 1948.

---

19 Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, III, 1838, s. 270. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926 (1986[2]), s. 287.

20 A. Ata, y.g.e., s. XIV. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu. Atilla-Cengiz Han-Timur*, (Çeviren: Dr. Reşat Uzmen), İstanbul 1993, s. 326.

21 Ch. Rieu, y.g.e., s. 272.

22 H. Boeschoten – V. Damme, "The Different copyists in the London Ms. of the Qisas-i Rabhguzi", Utrecht Papers on Central Asia, 16-18 December 1985.

2. Leningrad Nüshaları[23]

a) Leningrad, Public Library. T.H.C. 71 (16. yy?).

b) Leningrad, Or. Inst. C245 (1600).

c) Leningrad, Public Library Dorn 507 (Kaufman derlemesi, 17. yy).

d) Leningrad, Or. Inst. D45 (18 yy).

e) Leningrad, Or. Inst. D46.

f) Leningrad, Or. Inst. D43.

3. İsveç Nüshaları

a) University Library of Uppsala, Sweden, Nova 578 ve 580[24].

b) University Library of Lund, Sweden, Universitätsbibliothek[25].

4. Paris Nüshası

Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. turc 1012 (18. yy)[26].

5. Bakü Nüshası

Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü (16. yy).[27]

III.1.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

1. A. I. Abrajeyev, *Sloche predlojeniye (gpotaksis) u proze "Kısasu'l-anbiye" Rabguzi-Presatelya XIV veka*, Trudı Uzb. Gos. Univ., N.S. Samarkand 1957, No: 73, s. 125-140.

2. G. H. Arifgan, *Rabguzi Kısasu'l-Enbiya*, Starıy Taşkent 1916.

3. A. Ata, *Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī. Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1; *II. Dizin*, TDK Yayınları: 681-2, Ankara 1997.

4. H. E. Boeschoten, "Iskandar-Dhulkarnain in den Qısas-i Rabguzi", *De Turcicis Aliisque Rebus, Utrecht Turcological Series*, No: 3, Utrecht 1992.

5. —, "Vokalquantität in Rabghuzis Poesie", *Central Asiatic Journal*, 34, No: 3-4, Wiesbaden 1990.

6. H. E. Boeschoten – M. Vandamme – S. Tezcan, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets, I. Critically Edit; II. Translate,* Leiden 1995.

---

23 H. E. Boeschoten, "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qısas", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, s. 47-49.

24 J. Eckmann, "Die Kiptschakische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964. s. 278.

25 G. Jarring, *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre*, Lund 1933, s. 20.

26 E. Blochet, *Catalogue des manuscripts turcs*, Bd. II, Paris 1993, s. 138.

27 N. Hacıyeva, "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması", *Türk Dili*, S. 514, Ekim 1994, s. 292-296.

7. S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, DTCF Yayınları No: 62, Ankara 1950, s. 141-151.

8. Fitret, *Uzbek Edebiyyatı Numuneleri*, Taşkent 1928, s. 104-112.

9. K. Grønbech, *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 [=Monumenta Linguarum Asiae Maioris 4], Kopenhagen 1948.

10. Ş. Hüseyn, *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan 1881.

11. N. I. İlminskiy, *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan 1859.

12. E. İsmåiloviç Fåzilov – A. Yunusov, *Qisasi Rabguziy*, Taşkent 1991.

13. N. F. Katanov, "Musulmanskiye legend. Teksti i perevodi", *Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk XXV*, 1894. priloz 3, St. Petersburg 1895, s. 1-44, 23-44.

14. —, "Tatarskiye skazaniya o semi spiyaşçih otrokah", *ZVO VIII*, St. Petersburg 1875, s. 242-245.

15. —, *Turkskiye skazki o çeloveke ponimavşem yazık jivotnıh. Djagatayskaya skazka po Rabguzi*, İzvesticaobşçest va arc., ist., i etn. XVI, Kazan 1898, s. 252-253.

16. —, *Rabguzi Kısasu'l-Enbiya türki*, Taşkent 1898.

17. S. Ye. Malov, "Musul'manskiye skazaniya o prorokah po Rabguzi", *Zapiskii Kollegii Vostokovedov V*, 1930, s. 507-524.

18. —, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Teksti i issledovaniya*, Moskova-Leningrad 1951, s. 325-341.

19. P. M. Melioranskiy, *Skazaniye proroke Salihe*, St. Petersburg 1897, s. 279-308.

20. N. P. Ostroumov, *Kritiçeskiy razbor Muhammedanskogo uçeniya o prorokah*, Kazan 1874.

21. J. Schinkewitsch, "Rabguzi's Syntax", *MSOS II*, S. XXIX, 1926, s. 130-172; *XX*, 1927, s. 1-57. (Türkçeye Çeviren: S. Paylı, *Türk Dili-Belleten III*, S. 8-9-10-11, 1947).

22. J. Thúry, *Török nyélvemlek a 14. század végéig*, Budapeşte 1903, s. 16-17. (Türkçeye Çeviren: R. Hulusi, "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları", *Millî Tetebbular Mecmuası II*, İstanbul 1331, s. 81-133.)

23. —, *Középázsiai török irodalom*, Budapeşte 1904, s. 22-24.

24. M. Vandamme, "Some remarks on the narratological and nonnarratological levels in Rabghuzi's Qiṣaṣ al-Anbiyā'", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi. Tebliğler:II*, İstanbul 1985, s. 45-49.

III.2. NEHCÜ'L-FERĀDĪS

Dinî ve didaktik nitelikte bir eser olan *Nehcü'l-Ferādīs* (NF), Harezm Türkçesinin dil özelliklerini tespit etmek için en önemli kaynak eserlerden birisidir. Eser, kısaca dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan müslümanlık bilgilerini içermektedir. Bunu ortaya koyarken de yazar sanat amacı gütmemiş ve sade bir dil kullanmıştır. Fakat buna rağmen eserin üslubu kuru ve can sıkıcı değildir. Çünkü yazar, dinî konuları ele alırken akıcı hikâyelerle eserini süslemesini bilmiştir.

Eser dört "bâb" ve her "bâb" da onar "fasl"dan oluşur: *evvelḳı bāb: peyġāmberimüz ʿaleyhi's-selāmnuŋ faẓāyili* başlıklı ilk bölümde Hz. Muhammed'in hayatı ve ailesi, peygambere vahiy gelmesi, ehl-i beytin müslüman oluşu ve bu arada çektikleri zorluklar ile Mekke'den Medine'ye göç, Hz. Muhammed'in mucizeleri, yaptığı savaşlar ve vefatı konuları işlenmektedir. *ėkinç bāb: ḫulefā-yı rāşidīn taḳı ehl-i beyt taḳı dört imām faẓāyiliniŋ beyānı*'nında Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyn, Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik ve İmam Hanbel ile ilgili hadiseler ve onların erdemleri anlatılır. *üçinç bāb: Ḥaḳ taʿālā ḥażretiŋa yawunġu ʿameller* ve son olarak da *törtinç bāb: Ḥaḳ taʿālā ḥażretidin yıratġu yawuz ʿameller beyānı* konuları ele alınmaktadır.

Eserde her fasıl bir hadisle başlamış, arkasından bunun Türkçeye tercümesi yapılmış, sonra da zamanın tanınmış İslâm âlimlerinin bu hadisle ilgili görüşlerine ve aktardıkları hikâyelere yer verilmiştir. Müellif, bilinen bazı hikâyelerde istediği değişikliği yapmaktan sakınmamıştır. Ayrıca gerektiği yerde Türkçe tercümeleri ile birlikte zaman zaman ayetlere de baş vurulmuştur.

A. Caferoğlu[28] NF'in siyer-i nebî, A. Karahan[29] ise içeriği bakımından kırık hadis tercümesi türünde bir eser olduğunu belirtmiştir. NF'in yazarı da ortaya koyduğu eserinin kırk hadis tercümesi türünde olduğunu şöylece ifade etmektedir: *Ḳayu müʾmin ve muvaḥḥid ḳırḳ ḥadīṯni menim ḥadīṯlerimdin işitmegenlerge tegürse bilmegenlerge ögretse Ḥaḳ taʿālā ol kimerseni ʿālimler zümresinde bitigey taḳı ḳıyāmet kün bolsa āmennā ve ṣaddaḳnā şehīdler cümlesinde ḳoparġay taḳı ḳayu kimerse men aymamış ḥadīṯni menim aymaġanımnı bilip ḳaṣd birle menim üze yalġan sözlep peyġāmber ʿaleyhi's-selām aydı tėse tamuġdın olturġu yėrini āmāde ḳılsun tėp aydı. Bu ḥadīṯge temessük ḳılıp ḳırḳ ḥadīṯ cemʿ ḳılduḳ, Peyġāmber ʿaleyhi's-selām*

28 A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958 (1984[3]), c. II, s. 113.

29 A. Karahan, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 284, Ankara 1991, s. 143.

ḥadīṣlerindin muʿtemed kitāblardın. Yana bu ḥadīṣlerge münāsib ḥikāyetler peyġāmber ʿalehi's-selām aḥvālidin taḳı ḫulefā-yı rāşidīn efʿālidin taḳı ʿulemā ve meşāyiḫ aḳvālidin zum ḳılduḳ. Taḳı bu kitābnı dört bāb üze ḳılduḳ taḳı tegme bir bābını on faṣl üze ḳılduḳ. Taḳı tegme bir faṣl evvelinde bir ḥadīṣ keltürdük peyġāmber ʿalehi's-selām ḥadīṣleridin kim mecmuʿı ḳırḳ ḥadīṣ bolur. (2-4, 12)

Uygur harfleri ile yazılmış *Miʿrāc-nāme*'nin girişinde NF'le ilgili şöyle bir kayıt bulunmaktadır: *Emdi bilgil kim bu kitābnıŋ atı Miʿrāc-nāme turur. Nehecü'l-Ferādīs atlıḳ kitābdın Türk tilige evürdük köp kişilerge fāyide tegsün tep.*[30] A. Caferoğlu, burada adı geçen *Nehecü'l-Ferādīs* adlı eserin "şimdilik kaydı" ile aslının Arapça olduğunu, çok rağbet gördüğü için bu dinî kitabın adının geniş sahaya yayıldığını belirtmiştir.[31] Eckmann ise getirdiği birtakım tanıklarla şu yargıya varmaktadır[32]: "Miracname'nin tercümesi yapıldığı "Nehecü'l-Feradis" farsça yazılmış, belki de arapçadan tercüme edilmiştir. ... Nehcü'i-feradis'in bu kısmını Miracname ile mukayese edecek olursak iki metnin aynı şekilde tertibedilmiş olduğunu ve esas itibariyle birbirine uyduğunu görürüz. Bununla beraber aralarındaki farkları da dikkate alırsak (bilhassa 2-6. kat gökleri tavsifi her ikisinde de ayrıdır), şimdilik Nehcü'l-feradis sahibinin Miʿrac-nāme'de zikredilen "Nehecü'l-feradis'ten faydalandığı, eserin adını da belki bundan aldığı şeklinde bir fikrin ileri sürülemeyeceği kanaatindeyiz".

III.2.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri

"Nehcü'l-Feradis nüshaları üzerinde incelemeler yapanlar, umumiyetle eserin müellifi olarak Kerderli Mahmud b. Ali'yi, yazılış yeri olarak da Harezm'i kabul etmektedirler. Kerder eski Harezm'de Ürgenç şehrinin kuzeydoğusunda ... eskiden beri bir çok ilim ve din adamlarının yetiştiği mühim bir kültür merkezi idi. Müellifimiz de bunlardan biri pekâlâ olabilir. Eserin dili de onun Altın Ordu devletinin daha çok doğu kısmında yazıldığına delâlet eder. Mamafih bu hususta kesin bir hüküm verebilmek için, müellif adını ve yazılış yerini de açık olarak bildiren yeni bir nüshanın veya başka bir kaynağın ortaya çıkmasını beklemek lâzımdır. Yazılış tarihine gelince, Mercanî

---

30 Pavet de Courteille, "Miradj Nameh, publie poul la premiere fois d'apres le manuscrit ouggour de la Bibliotheque Nationale", *Publications de l'École des Languages Orientales Vivantes*, II serie, vol. VI, Paris 1882, s. 1.

31 A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, a.g.e., "XI-XVI. asır Müşterek Orta-Asya Türkçesi ve Gelişmesi", s. 113.

32 *Nehcü'l-Feradis: I. Tıpkıbasım*, Önsözü Yazan. J. Eckmann, TDK Tıpkıbasımlar Dizisi: 35, Ankara 1956, s. XI-XII.

nüshasındaki 1358 ve Yeni Cami nüshasındaki 1360 istinsah yılları termus ante quem olarak kabul edilmelidir. Yani eser bu tarihlerden önce yazılmıştır."[33]

Eserin yazarı, yazılış yeri ve tarihi ile ilgili ilk bilgiler, Şihabettin Mercanî'nin şahsî kütüphanesinde bulunan fakat sonradan ortadan kaybolan *Nehcü'l-Ferādīs* nüshasında kayıtlıdır. Ş. Mercanî, *Kitābu Müstefādi'l-aḫbār fī aḥvāli Ḳazan ve Bulġar*[34] adlı tarihinin ilk cildinde eserle ilgili kısa bilgi vermiştir. Bu nüsha 1358 (H. 759) yılında Saray'da istinsah edilmiştir. Nüshanın sonundaki "Maḥmūd bin ʿAlī es-Sarāyī menşe'en ve'l-Bulġarī mevliden ve'l-Kerderī" kaydını Ş. Mercanî, müellif kaydı olarak kabul etmiştir. Eserin dili için de "Osmanlıca, Çağatayca ve Türkmence ve Kazakçadan farklı bir dil" dediği "Bulgarca" yani eski Volga Bulgar Türkçesi kaydını düşmüştür. Mercanî'nin bu düşüncesi, NF'in dilini Saray mezar kitabeleri ile karşılaştırarak, dil özelliklerinin aynı olduğunu söyleyen *Kazan Edebiyatı Tarihi*[35] adlı çalışma ile de destek bulmuştur.

Z. V. Togan da Maḥmūd b. ʿAlī es-Sarāyī el-Kerderî'yi NF'in müellifi olarak kabul eder. Ancak Ş. Mercanî'nin eserin dili ve yazılış yerine dair söylediklerine katılmaz. Çünkü eserin Yeni Cami nüshasında müstensih kaydı bulunmaktadır: *el-kātibü'l-ʿāṣī'l-cāfi'r-rācī ilā raḥmeti Rabbihi'l-laṭīfi ʿalā yedi ʿabdi'z-zacefi'n-naḥefi ve'l-faḳeri mulaḳḳab bi ismi Muḥammedi'bnu Muḥammedi'bnu Ḫüsrevü'l-Ḫorezmī.* Ayrıca bu nüshada NF'in istinsah ve müellifin ölüm tarihi de yer almaktadır: *bu kitāb tamām boldı tārīḫ yeti yüz altmış birde şehru'llāhi'l-mübārek cumāda'l-ūlā ayınıŋ altınç küninde erdi kim kitābeti ḳuşluḳ vaḳtında tamām boldı, taḳı bu kitābnıŋ muṣannifi meẕkūr yekşenbe kün dāru'l-fenādın dāru'l-bekāġa rıḥlet ḳıldı* (443-15, 17). NF'in Yeni Cami nüshası, müellifin ölümünden üç gün sonra yani 6 Cemaziye'l-evvel 761 (25 Mart 1360, Çarşamba) tarihinde tamamlanmıştır. Buna göre müellifin ölüm tarihi de hesaplanabilmektedir: 22 Mart 1360, Pazar.

NF'te yer alan bu bilgilerden yola çıkarak Z. Velidi Togan, "bu eser Harezm Türk lehçesinde yazılan ve müellifi 761'de Harezm'de vefat etmiş olan bir eserdir, bu müellifin menşe itibariyle de Harezmli olması icab

---

33 y.g.e, s. VI-VII.

34 Ş. Mercanî, *Kitābu Müstefādi'l-aḫbār fī aḥvāli Ḳazan ve Bulġar*, Kazan 1897, s. 13-14. (Tıpkıbasımı: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 155, Seri: I, Sayı: A.30, Ankara 1997.)

35 A. Rahim – A. Aziz, *Kazan Edebiyatı Tarihi. Feodalizm*, Kazan 1925², s. 67-69.

eder."[36] demiştir. Çünkü Togan'a göre; Harezmli olan müstensih, müellifin ölümünden üç-dört gün sonra ölüm kaydını düşebiliyor ise demek ki müellif de aynı yerdendir yani Harezmlidir. Ayrıca yapılan araştırmaya göre Z. V. Togan, eserin Yeni Cami nüshasında kullanılan kağıdın türünün aynı dönemde Harezm bölgesinde yazılmış eserlerin kağıdına benzediği ve NF'de Altın Ordu ve Bulgar bölgesinin âlimlerinin değil genellikle Harezm bölgesi âlimlerinin eserlerinden alıntılar nakledildiği üzerinde durmuştur.

F. Köprülü, NF'in müellifi konusunda *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde[37] Z. V. Togan'ın fikirlerine "şimdilik" kaydı ile katıldığını ifade ederken daha sonraki İslâm Ansiklopedisi "Çağatay Edebiyatı" maddesinde Maḥmūd bin ʿAlī için "Harezm civarında Kerder kasabasına mensup olup, sonradan Saray şehrine hicret eden ve 761 (1360)'de ölen" açıklamasını yapmıştır.

E. N. Nadjib, "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine" adlı çalışmasında Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü 316 numarada kayıtlı nüshadaki *Maḥmūd bin ʿAlī bin şeyḫ es-Sarāyī menşe'en ve'l-Bulġarī mevliden ve'l-Kerderī ʿaḳden* ifadesinden müellifin "Saray şeyhinin oğlu, Bulgar doğumlu, Kurder (Kerder) ile ilgisi bulunan Ali oğlu Mahmud" olduğunu ileri sürmüştür.[38] Yine Nadjib'e göre Kürder bir Kazak aşiretidir ve müellif de bu aşirettendir. Ayrıca eserin nüshalarının ne Harezm ne de Orta Asya'da ortaya çıkmayışını, yazılış yerinin Volga boyu (Saray şehri) olduğuna bağlamış, daha sonraki devirlerde eserin özellikle Povolj'ya Tatarları arasında geniş yankı bulmasını buna delil olarak göstermiştir. Ona göre, Z. V. Togan'ın ifade ettiği gibi Yeni Cami nüshasındaki harekelerin Harezm Türkçesine göre yapılması da eserin Harezm'de yazıldığını göstermeye delil değildir. Çünkü bu harekelerde kullanılan mürekkeb farklıdır ve sonradan Harezmli biri tarafından kendi şivesine göre konulmuştur.

NF'in yazarı için; A. Caferoğlu[39], "aslı itibarıyle Kerderli olan Ali oğlu Mahmud", N. Yüce[40] "1358'den önce Harezm veya Saray'da yazılan" bu eserin müellifini "Mahmud bin Ali", İslamov[41] "1357-1358'de İdil boyu

---

36 Z. V. Togan, "Harezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası II*, 1926, s. 331-345.

37 M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926 (1980[2]), s. 293.

38 E. N. Nadjib, "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine" (Çeviren: Nazif Hoca), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXII (1977), s. 36-37.

39 A. Caferoğlu, a.g.e., s. 113.

40 N. Yüce, "Türkler (Türk Dili)", *İslâm Ansiklopedisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 1988, C. 12-II, s. 486.

41 R. F. İslamov, *Altın Urda Hem Memlükler Mısırı: Yazma Miras, Medeni*

yazarlarından Mahmud bin Ali el-Bulgarî es-Sarayî", N. S. Banarlı "Kerderli Mahmud isimli bir Harezm Türkü", G. Sağol[42] ise Ş. Mercanî ve Petersburg nüshalarındaki kayıtlara dayanarak "Saray'da yetişmiş, Bulgar doğumlu, ailesi itibariyle (?) Kerderli" şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır.

III.2.2. Eserin Nüshaları

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, 879.

Z. V. Togan tarafından bulunarak ilim âlemine tanıtılılan[43] bu nüshanın tıpkıbasımını J. Eckmann yapmıştır.[44] Tam olan ve harekeli nesih ile yazılan Yeni Cami nüshasının müellifin sağlığında istinsah edilmiş olması ve harekeli oluşu özellikle dil incelemeleri bakımından eserin değerini artırmaktadır. Çünkü nüsha bu haliyle istinsah edenin elinde değişikliğe uğramayarak yazıldığı dönemin dilini yansıtmaktadır.

Bu nüshada, müellifin ölüm tarihine dayanılarak verilen istinsah tarihi ve müstensih kaydı yer almaktadır. Bunun dışında ne müellif adı ne de yazılış yeri ve yılı verilmiştir. İlk sayfadaki temellük kaydından nüshanın Mısır'dan geldiği anlaşılmaktadır.

2. Ş. Mercanî Nüshası.

Kazan Türk bilgini Ş. Mercanî'nin kütüphanesinde bulunan fakat sonradan ortadan kaybolan bu nüshada eserin 759 tarihinde Saray'da istinsah edildiği ve müellifin adı kayıtlıdır: Ş. Merccanî bu bilgileri eserinde naklet-miştir[45]: ... *ikinç küninde ... yılġa yiti yüz illig toḳuzda Sarāy şehrinde irdi ... ḳılġuçı el-ʿālimü'l-rebbānī ve ʿālimü'ş-Şamadānī el-üstād el-muṭlaḳ ... Maḥmūd bin ʿAlī es-Sarāyī menşe'en ve'l-Bulġarī mevliden ve'l-Kerderī.*

S. G. Vahidov'a göre bu nüsha 1877 yılının Ağustos ayında Kazan'da düzenlenen IV. Rusya Arkeoloji Kongresi'nde sergide gösterime sunulmuştur.[46]

3. Paris Bibliothèque Nationale, 1020.

Bu nüshayı E. Blochet'nin kataloğunda[47] verdiği bilgiye dayanarak ilim

---

Bağlanışlar, Kazan 1988, s. 61.

42 G. Sağol, *Nehcü'l-Ferādīs. İlk İki Bap. Giriş-Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler*, (Doçentlik Çalışması), 1988, s. XXVI.

43 Z. V. Togan, "Harezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası II*, 1928, s. 315-345.

44 J. Eckmann, a.g.e.

45 Ş. Mercanî, a.g.e. s. 13-14.

46 F. F. İslamov, y.g.e. s. 61.

47 E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs, II*, Paris 1933, No. 1020, s. 132-133.

âlemine sunan J. Eckmann'dır.[48] Başı ve sonu eksik olan bu nüsha birinci babın üçüncü faslının son kısmı ile başlamakta ve üçüncü babın 1 ve 2. fasıllarını içermektedir.

Eserin Paris nüshası, Yeni Cami nüshası gibi harekeli değildir. Ayrıca eksik bir nüsha olduğu için eserin müellifi, yazılış yeri ve tarihi bakımından herhangi bir kayıt yoktur. G. Sağol, NF'in bu iki nüshasının tenkitli metnini ve sözlüğünü hazırlamıştır.[49]

4. Yalta Nüshası.

1928 yılında bir kitapçıdan Yalta Doğu Müzesi için satın alınan ve müze müdürü Yakub Kemal tarafından bir risalede hakkında bilgi verilen bu nüsha sonradan ortadan kaybolmuştur.[50] Eksik olan bu nüsha, eserin sadece ilk iki babını içermektedir. Yeni Cami nüshasına benzer bir şekilde harekeli nesih ile yazılmış nüshadaki istinsah kaydına göre nüsha Rebi'ü'l-ahir 792 yılında Kasım bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir: *Temm el-cüz'ü'l-evvel ve yetlū el-bābu el-şālişu ve ketebehu Ḳāsım bin Muḥammed fī rebī'e'l-āḫir sene 792.*[51] Yazmaya sonradan yapıştırılan sayfadaki temellük kaydında eserin Kırım Sarayı mensuplarından Bahadır oğlu Muhammed Şah'ın özel kütüphanesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Müellif kaydı yer almamaktadır. Y. Kemal çalışmasında eserin müellifi olarak Mahmud bin Ali adını vermiştir.

5. Kazan Nüshaları.

a) Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, 60261.

Prof. Goltvald'a ait olan bu nüsha 1928 yılında varisleri tarafından Kazan Üniversitesi Kütüphanesine hediye edilmiştir. Bu nüshanın kâğıdından XVII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.[52] Müellif için diğer nüshalarda bulunmayan şu açıklama yer almaktadır: *Maḥmūd bin ʿAlī Şeyḫ es-Sarāyī.*[53]

b) Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3060 (445b).

XVIII. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen bu nüshanın tamamı 28 varaktır ve düzensiz büyüklükte olan her sayfada 29 satır bulunmaktadır.

c) Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü, 12100.

---

48 J. Eckmann, "Nehcü'l-Feradis'in Bilinmeyen Bir Yazması", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963*, s. 157-159.

49 G. Sağol, a.g.e.

50 Y. Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka "Nehdju'l-feradis"*, Simferopol' 1930.

51 E. N. Nadjib, a.g.e. s. 31.

52 E. N. Nadjib, a.g.e., s. 38; B.A. Yafarov, *Literatura Kamsko-Voljkih Bulgar X-XIV vv. i rukopis "Nahc al-Faradis"*, Kand. Diss. Kazan 1949.

53 E. N. Nadjib, a.g.e., s. 38.

Bu yazma 1930 yılında Tataristan'da gazeteci İ. Remiyev'den temin edilmiştir. İlk sayfaları eksik ve 1771/1772 (H. 1185) yılına ait olan bu nüshanın müstensihi Feyzullah Caferoğlu'dur. Müstensih eserin sonunda yazmayı hocası Molla Selimcan Dost-Muhammed'in oğlu için bir rubleye istinsah ettiğini bildirmektedir.[54]

R. F. İslamov çalışmasında yukarıdakilerden başka Kazan'da NF'in üç nüshasına daha işaret etmektedir: Bunlardan ilki 1968 yılında M. G. Gosmanov tarafından yapılan araştırma gezisinde Ehmet Köyü'nde, ikincisi aynı yıl G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nde çalışan M. Yusupov tarafından Ulyan bölgesinin Yugarı Tireşke köyünde bulunmuştur. Üçüncüsü ise Milla Rahmetulla tarafından istinsah edilen mecmuanın içinde yer almaktadır.[55]

6. Leningrad Nüshaları.

a) Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, 316.

b) Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, B2590.

Bu iki yazma 1934 yılında Vahidov kütüphanesinden getirilmiştir. İlk nüsha birinci babın dördüncü faslı ile başlamaktadır. İkinci yazmanın ise başı ve sonu eksiktir. 316 numaralı yazmada istinsah tarihi ve müellif için şu kayıt yer almaktadır: *Şafer aynıŋ sekizinçi kün yılkı yılı irdi yiti yüz illig toḳuzda Sarāy şehrinde irdi bu kitābnı cemʿ ḳılġuçı ...ni ve'l-ʿāmilü'ṣ-ṣamadānī el-üstād ve'l-muṭlaḳ ve'l-ʿāmilü'l-mü ... Maḥmūd bin ʿAlī bin şeyḫ es-Sarāyī menşe'en ve'l-Bulġarī mevliden ve'l-Kürderī ʿaḳden.*[56]

Ayrıca R. F. İslamov, Leningrad İlimler Akademisi 1085 ve 4310 numarada da NF nüshalarının bulunduğunu haber vermektedir.[57]

Samoyloviç, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili" adlı çalışmasında Leningrad'taki Ulûm Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne hediye olarak verilen yazma kitaplar içinde NF'in üç nüshasının bulunduğunu belirtmiştir.[58]

III.2.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

1. Ş. Ş. Abilov, "Nehcel-feradis'nıŋ yaŋa kul yazmaları", *Tatar Dili Hem Edebiyatı. Bèşinçi Kitap,* Kazan 1976, s. 187-194.

2. —, "O novonaydinnıh Spiskah Pamyatnika XIV veka 'Nahdj al-faradis'", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 2 (1977), s. 69-73.

---

54 E. N. Nadjib, a.g.e., s. 35; İslamov, a.g.e., s. 64.

55 R. F. İslamov, a.g.e., s. 64.

56 E. N. Nadjib, a.g.e., s. 37.

57 R. F. İslamov, a.g.e., s. 63.

58 A. N. Samoyloviç, *Türk Dili*, Seri:I, S. 12, 1935, s. 35.

3. —, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, ("Mehmud bin Galiniŋ Nehcil-Feradis'i"), Kazan 1984, v. I, s. 208-231.

4. M. Argunşah, "Nehcü'l-Ferâdîs: II. Metin (Çevriyazı: János Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar), TDK (yayın yeri ve tarihi yok), XI+313s.", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1995, Ankara 1997, s. 439-469.

5. A. Ata, *Nehcü'l-Ferādīs. Uştmaḫlarnıŋ Açuḳ Yolı (Cennetlerin Açık Yolu). III. Dizin-Sözlük*, TDK Yayınları: 518, Ankara 1998.

6. H. Brands, "János Eckmann: Nehcü'l-Feradis. I. Tıpkı basım", Oriens 20 (1969), s. 198.

7. C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.

8. K. Burslan, "Nehc-ül-Ferâdis'ten derlenen Türkçe sözler", *Türkiyat Mecmuası* IV (1934), s. 169-250.

9. Sir G. Clauson, "Nehçü'l-Feradis", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXII (1959), s. 153-154.

10. S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, DTCF Yayınları: 62, Ankara 1950 (1963^{2}).

11. J. Eckmann, *Nehcü'l-Ferādīs. Uştmaḫlarnıŋ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu): II Metin*, (Yayınlayanlar: S. Tezcan, H. Zülfikar), TDK Yayınları: 518.

12. —, "Das Chwarezmtürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 113-137. (Çevirisi: M. Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, "Harezm Türkçesi", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 73, Seri: IV, S.A.21, Ankara 1988, s. 173-210.)

13. —, "Die kiptschakische Literatur I. Die Literarur von Chwarezm und der Goldenen Horde", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, s. 275-296.

14. —, "Nehcü'l-Feradis'in Bilinmeyen Bir Yazması", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963*, Ankara 1988, s. 157-159.

15. M. Ergin, "Eckmann, J. Nehcü'l-feradis. I. Tıpkıbasım, Ankara 1956", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX, 1959, s. 129-130.

16. E. Fazılov, *Starouzbekskiy yazık. Horezmiyskiye pamyatniki XIV. I*, Taşkent 1966; *II*. Taşkent 1971.

17. N. Hacıemioğlu, "Harezm-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı, 3. Edebiyat*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Seri: 1, S. A-23, Ankara 1992, s. 68-79.

18. A. F. Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Feradis'e Dair", *Türk Dili IV* (1995), s. 556-558.

19. —, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVI (1968), s. 55-72; II. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVII (1969), s. 33-56; III. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVIII (1970), s. 57-80; IV. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIX (1971), s. 145-170.

20. K. H. Menges, "Report on a Excursion to Leningrad and Taškent for Research in Čaγataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal*, VIII/4 (1963), s. 231-252.

21. F. Ş. Nuriyeva, *İssledovaniyi yazıka pamyatnika XIV veka 'Nahdj al-Faradis'*, Kazan 1993.

22. O. N. Tuna, *Studies on Nahju'l-Farādīs: A Method for Turkic Historical Dialectology*, Ph. D. Thesis University of Washington, 1968.

23. S. Tülücü, "*NEHCÜ'L-FERADİS* – Uştmaḫlarnıng Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolı). Maḥmūd b. ʿAlī el-Kerderī, II. Metin, Çevriyazı: J. Eckmann, Yayınlayanlar: S. Tezcan – H. Zülfikar, TDK Yayınları: 518, XI+312+1s.", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten - 1991*, Ankara 1994, s. 155-161.

III.3. MUḲADDİMETÜ'L-EDEB

Muḳaddimetü'l-Edeb (ME), Arapça öğretmeyi amaçlayan, Arapça kelime ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Bu nedenle ele alınan kelime ve kısa ibareler arasında herhangi bir ilgi bulunmamaktadır.

Sözlük beş bölümden oluşmaktadır:

1. İsimler: İsimlerin konularına göre sıralandığı ve çokluk şekillerinin gösterildiği bu bölüm, eserin ¼'ini oluşturmaktadır.

2. Fiiller: Bu bölümde fiiller Arapça fiil kalıpları olan bablara bölünmüş, her babda da fiiller, yapısına ve Arapça alfabetik sıraya göre dizilmiş mastarları da verilmiştir. "Fiiller" bölümü, eserin ¾'ünü oluşturmaktadır.

3. Harfler (Edatlar; fiil ve isim dışında kalan gramer unsurları.)

4. İsim çekimi.

5. Fiil çekimi.

ME'de son üç bölüme çok az yer verilmiştir. Sözlüğün Harezm Türkçesi ile yapılmış tercümelerinin hiçbirinde bu son üç bölüm yer almamaktadır.[59]

Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan, hapax

---

59 N. Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb. Ḫʷārizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası. (Giriş – Dil Özellikleri –Metin – İndeks)*, Ankara 1988, s. 7.

durumundaki pek çok kelimenin yer aldığı ME, bu yönüyle Divânü Lügâti't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini içine alan bir sözlüktür.

III.3.1 Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

Muḳaddimetü'l-Edeb, ünlü tefsir ve lügat alimi Maḥmūd bin ʿÖmer ez-Zemaḫşerī tarafından yazılıp Harezmşah Atsız bin Muḥammed bin Anuştigin'e sunulmuştur.

Harezmşah Atsız (1099-1156) 1127 yılında Sultan Sencer tarafından babası Ḳuṭbü'd-dīn Muḥammed'in ölümü üzerine Harezmşah ilân edilmiştir. Devrin ilim dili olan Arapçaya ilgi duyan Atsız, lügat âlimi Zemaḫşerī'den kendisinin saray kütüphanesi için bir sözlük yazmasını istemiş ve Zemaḫşerī de bu isteği yerine getirmek için *Muḳaddimetü'l-Edeb* adını verdiği eserini yazmıştır. Zemaḫşerī, eserin önsözünde "devrin hükümdarı Harezmşah Atsız'ın (آتسز خوارزمشاه) Arap dilini öteki dillere tercih ettiğini ve kendisine, çok zengin olan saray hazinesi (خزانة كتبه المعمورة) için bir nüsha yazmasını emrettiğini, kendisinin de bu emre uyarak kitabı yazıp Atsız'a ithaf ettiğini ve kitabının bütün memleketlerde makbûle geçerek Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini" belirtmektedir.[60]

ME'in yazılış tarihi eserin hiçbir nüshasında kayıtlı değildir. Fakat Atsız'ın hüküm sürdüğü yıllar (1127-1156) ve Zemaḫşerī'nin ölüm tarihi (1144) göz önünde bulundurulursa yazılış yılının 1128-1144 yılları arasında olduğu düşünülebilir.

ME, yukarıda da söylenildiği gibi Arapça öğrenecekler için hazırlanmış bir sözlüktür. Bu amaca yönelik olarak eserin Harezm Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi pek çok dile satır altı tercümesi yapılmış nüshası bulunmaktadır. Ancak sözlüğün orijinali kayıp olduğu için Harezmşah Atsız'a sunulan eserin herhangi bir dilde tercümesinin olup olmadığı, tercümesi var ise hangi dilde yapıldığı bilinmemektedir. Fakat eserin ithaf edildiği kişi yani hükümdar Atsız Türktür[61] ve bu nedenle orijinal nüshadaki satır altı tercüme büyük bir ihtimalle Türkçe yani dönemin Türkçesi ya da

---

60 Z. V. Togan, "Zimahşerî'nin doğu türkçesi ile "Mukaddimet-ü'l-edeb"i", *Türkiyat Mecmuası* XIV (1964), İstanbul 1965, s. 81; İshak Hocası Ahmed Efendi, *Aḳṣa'i-ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l-Edeb, I-II*, İstanbul 1313/1895.

61 Anuştigin dolayısıyla ahfadı olan Atsız bazılarına göre Oğuzların Begdili, bazılarına göre ise Kanglı boyuna mensuptur. Bkz. İ. Ḳafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, ("Harzemşahların Soyu Meselesi"), TTK Yayınları: VII. Dizi-Sa. 29b, Ankara 1992[3], s. 38-42.

eserin yazıldığı dönem ve bölgede Türkçeden sonra en çok konuşulan Farsça veya Harezmîce olmalıdır. ME'in "Önsöz"ünde Atsız'ın yüce adının bu kitap sayesinde "bütün dillerde" her zaman ve her yerde anılmasını istediğini anlatan ifadede "bütün diller"den kasıt bu üç dil olmalıdır. Z. V. Togan'ın, eserin orijinal yazmasındaki tercümeyi tespit etme konusundaki açıklaması şudur: "Zimahşerî'nin türkçe glossarının aslî ilk şeklini tespit etmek için onun aynı kitaba yazdığı horezmce ve farsça glossarlarını da ele alarak her üçünü karşılaştırmak şarttır. Türkçe glossar gibi farsçası da, ya Zimahşerî'den tamamen müstakil olarak yeniden yapılmış yahud da Zimahşerî'nin bu farsça glossarı zaman ve mekâna göre tadilata uğramıştır."[62]

III.3.2. Eserin (Harezm Türkçesine Tercümesi Yapılmış) Nüshaları.

1. Yozgat Kütüphanesi, 396 (10 cumadi'ü'l-evvel 655/25 Mayıs 1257)[63]
2. Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66 (Safer 681/1282)
3. Paris Supplément turc, 287 (XII. yy.)[64]
4. Şuşter Nüshası (XIII. yy.)[65]
5. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat nr. 4655 (veya A.Y.114), (715/1315)
6. Rampur Saray (Rezâiye) Kütüphenesi, 3810 (XIV. yy.)
7. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 (XIV. yy.)
8. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2740 (XIV. yy.)
9. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2741
10. Millet Kütüphanesi, 2009 (749/1348)
11. Beşir Ağa, 648 (14 Rebî'ü'l-evvel 797/1394)
12. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149 (738/1338)
13. Atıf Efendi, 2768 (799/1397)
14. Yeni Cami Kütüphanesi, Hatice Turhan Yazması, 322 (769/1367)
15. İstanbul Arkeoloji Müzesi, 1619 (1340)
16. Manisa Kütüphanesi, 2850 (25 Ramazan 800/1398)
17. British Museum, Add 7429 (760/1359)

---

62 Z. V. Togan, y.g.e., s. 86.

63 A. Ateş, "Anadolu Kütüphanelerinden bazı mühim Türkçe el yazmaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VIII (1958), s. 90-93.

64 Z. V. Togan, y.g.e., s. 85.

65 N. Yüce, "Eine neu entdeckte Handschrift der "Muqaddimat al-Adab" von az-Zamaḫšari mit chworesmtürkischer Übersetzung", *ZDMG* Suppl. III, 2, Wiesbaden 1977, s. 1253-1259.

18. Kastamonu Kütüphanesi, 2487

19. Hive, (1338)

20.Taşkent, 2699[66] ve 3807[67]

ME'in yukarıdaki Harezm Türkçesi ile yapılmış nüshalarının bazılarında yer yer Farsça ve Batı Türkçesine yapılmış tercümeler de bulunabilmektedir. Bu nüshalar arasında Harezm Türkçesi için en kayda değer olanları İstanbul Üniversitesi, Paris, Berlin, Şuşter ve Yozgat'taki nüshalardır. Diğer nüshalarda bazı yerler Farsçaya tercüme edilirken bazı yerler de Harezm Türkçesi ile yapılmıştır. Diğer yandan Atıf Efendi ve Yeni Cami nüshalarında Doğu Türkçesinin yanında yer yer Batı Türkçesi yani Oğuz Türkçesine özgü kelimeler de yer almaktadır.

III.3.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar.

1. W. Barthold, "Eine Zamaḫšarī Handschrift mit alttürkischen Glossen", *Islamica 2*, Leipzig 1926, s. 1-4.

2. J. Benzing, *Das Chwaresmische Sprachmaterial der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaxšarī. I. Text*, Wiesbaden 1968.

3. A. N. Borovkov, "Tyurskiye glossı v Buḫarskom spiske' Muḳaddimat al-Adab", *Acta Orientalia Hungaria* XV, Budapest 1962, s. 31-39.

4. —, "Mongol'skiye glossı v Buḫarskom spiske Muḳaddimat al-Adab", *NAA* 1964, I, Moskva 1964, s. 140-145.

5. H. Grotzfeld, "Abu'l-Qāsim Maḥmūd b. ʿUmar az-Zamaḫšarī: Pišrau-i adab yā Muqaddimat al-Adab", *Der Islam* 44 (1968), s. 304-306.

6. M. K. İmam, *Abu'l-Ḳāsım Maḥmūd b. ʿOmar az-Zamaḫşarī: Pīşrev-i Adab yā Muḳaddimat al-Adab (The Oldest Arabic-Persian philological dictionary). Part I: Nouns, Part 2: Verbs, Part 3: Index*, Teheran 1342/1963, 1343/1965.

7. İshak Hocası Ahmed Efendi, *Aḳṣa'l-ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l-Edeb, I-II*, İstanbul 1313/1895.

8. N. Poppe, *Mongol'skiy slovar' Muḳaddimat al-adab I. II*, Moskova-Leningrad 1938; *III. Ukazateli*, Moskova-Leningrad 1939.

9. —, "Eine viersprachige Zamaxšari-Handscrifts. I. Das Čaγataitürkische Sprachmaterial, *ZDMG* 101, Wiesbaden 1951, s. 301-332.

10. Z. V. Togan, *Documents on Khorezmian Culture. Part I.*

---

66 K. H. Menges, "Report on an Excursion to Leningrad and Taškent for Research in Čaγataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal* VIII, Wiesbaden 1963, 231-252.

67 K. H. Menges, Report on the Second Excursion to Taškent for Research in Čaγataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal* XI, Wiesbaden 1966, s. 87-133.

Muqaddimat al-Adab with the Translation in Khorezmian, İstanbul 1951.

11. M. Ş. Ülkütaşır, "XI. yüzyıldan günümüze kadar yazılmış başlıca sözlüklerimiz", *Türk Dili-Belleten*, Seri: III (Ocak-Aralık 1948), S. 12-13, İstanbul 1949.

12. J. G. Wetzstein, *Samachsharii Lexicon Arabicum Persicum ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolonensi editit atque Indicem Arabicum*, Lipsiae 1844-1850.

13. A. Zajączkowski, "Nad rekopisami propedeutyki literatury (Muqaddimat al-adab Zamachszari'ego (XII w.) w zbiorach iranskich i tureckich", *Spr. Z Prac Nauk. Wydz. I PAN*, Warszawa 1965, s. 8-13.

14. —, "Glava o životnyh v arabskom trude Zamaḫšarī (s persidskimi i tyurkskimi glossami) po Stambul'skomu spisku 655 g.h (=1257)", *RO* 30, 2 (1967), s. 27-82.

III.4. MU'ĪNÜ'L-MÜRĪD

Mu'īnü'l-Mürīd (MM), didaktik mahiyette bir eser olup dinî-tasavvufî konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum bir eserdir. *'Atabetü'l-Haḳāyıḳ* gibi mütekarip vezninde dörtlüklerle yazılmıştır.

"Hakikî bir ilham-ı şaireneye malik olmamakla beraber klâsik nazım kaidelerine oldukça riayetkâr olan şairin bu eserde Yesevî an'anesini iktifa etmeyerek daha ziyada Edib Ahmed'e peyrev olduğu vazıhan anlaşılmaktadır. Her ne olursa olsun Hakaniye lehçesinden Çağatay lehçesine doğru giden lisanî ve edebî temayül silsilesinde bilhassa Harezm'deki o eski edebî an'anelerin deymumetini göstermek itibarıyle de Mu'inü'l-Mürid'in pek mühim bir mevkii vardır."[68] diyen F. Köprülü MM'in, az sayıda eseri içine alan fakat Türk dili tarihi husunda Karahanlı ve Çağatay Türkçelerine geçiş dönemini kapsayan Harezm Türkçesi dairesindeki önemini vurgulamıştır.

Dil ve üslubu açısından geniş halk kitleleri için yazıldığı anlaşılan MM'in bugüne kadar bilinen tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi, No:1605'tedir. Eser, adı geçen kütüphanede bulunan mecmuanın 186-211. varakları arasında yer almaktadır. Bu nüshanın fotoğrafları A. S. Levend tarafından Türk Dil Kurumu'na bağışlanmıştır. Tamamı 26 varak olan bu nüshanın her sayfasında ortalama 16-17 satır yer almakta olup metinde hareke işaretleri daha çok çözümlenmesi zor olabilecek yerlere konulmuştur.[69] MM'in Türk Dil

68 F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 343.

69 R. Toparlı, *Mu'înü'l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:15, Erzurum 1988, s. VI; A. Ata, "Recep Toparlı, *Mu'īnü'l-Mürīd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 15, Erzurum 1988,

Kurumu'nca tıpkıbasımı yapılmışsa da, eseri yayına hazırlayan Ali Ulvi Elöve ile bir anlaşmazlık ortaya çıktığından basılan tıpkıbasım kitap haline getirilmemiş, fakat pek çok bilim adamına dağıtılmıştır.

MM'in bu nüshasında *Cevāḥirü'l-Esrār* adlı eserden alınmış 7 dörtlük ile kime ait olduğu belli olmayan bir kıssa ve dizeler de yer almaktadır. Esas eserin kenarına yazılmış olan bu eklemelerin kimin tarafından ve ne zaman yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Fakat bu alıntılar konu itibarıyla MM'le aynıdır. *Cevāḥirü'l-Esrār* konusunda F. Köprülü şu açıklamayı yapmıştır: "Kimin tarafından, nerede ve hangi zamanda yazıldığına dair elimizdeki parçalarında ne de sair tarihî menbalarda hiçbir malumata tesadüf edilmemektedir. Yalnız kıtalardan birinin son mısraında Hıtay, Hind, Mogal, Rus, Çerkes, As'lardan bahsetmesi ya Altınordu'da veya onunla pek alakadar olan Harezm'de yazıldığına bir delil olabilir. ... Bundan başka eserin lisanî mahiyeti, mevzu'u, şekil ve vezin itibariyle edebî hususiyetleri, onu Mu'inü'l-Mürid'den pek farklı olmayan bu eser, bize 14. asır esnasında Harezm'de, dinî-sofiyâne mahiyette bir klasik Türk edebiyatının kuvvetle inkişaf ettiğini gösterebilir. Bu eserin Şeyh Şeref'e aid olması da şüphesiz faraziyye olarak hatıra gelmektedir."[70]

III. 4.1. Eserin Müellifi ve Yazım Tarihi

MM, ramazan 713/ Kasım 1313 tarihinde yazılmıştır. Eserin yazarı son dörtlükte şu bilgiyi vermektedir:

İḍi bėrdi tevfīḳ bu bir ḳaç kelām
Oruc ayı içre me boldı tamām
Tārīḫ yėtti yüz on üç ėrdi yılı
Selāmun ʿaleyküm ʿaleyküm selām

Aşağıdaki dörtlükte ise müellifin adı anılmaktadır:

Bu ḳaç söz ayıtġan atı İslām ol
Tilegi āḫir vaḳt islām ol
Atam baba İslām veliyyü'l-verā
Özi ẕikri tilde tümen aslam ol

Bu dörtlükten müellifin Baba İslam'ın İslam adlı oğlu olduğu anlaşılabilir. Dörtlüğe dayanarak J. Eckmann da MM için "Harezm Türkçesi" adlı çalışmasında eserin müellifini "İslâm" olarak vermiştir. Fakat Z. V. Togan,

---

LXXII+287s.", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 10, s. 389-406.

70 F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 344.

bu dizelerden müellifin adını tayin etmenin güç olduğunu belirtmiştir.[71]

Ebulgazi Bahadır Han ise *Şecere-i Terākime* adlı eserinde MM'in müellifi olarak Şeyḫ Şeref Ḫᵛāce'yi göstermiş ve yazılış amacı olarak şu açıklamayı yapmıştır: "Salur ilindin Ebu'l-ḫānda Ersārı Bay tigen bar irdi. Uzaḳ ʿömr tapḳan devletli ve müsülmānlıḳḳa güşiş ḳıla turġan kişi irdi. Bu sözümiznıŋ delīli bu kim, ol zamānda Ürgençde bir ʿazīz kişi bar irdi, Şeref atlı. Şeyḫlıḳ mesnedinde olturġan ve hem mollā irdi. Ersārı Bay barıp şeyḫ-i meẕkürge ḳırḳ tive niyāz berip inābet ḳılıp iltimās yüzindin ʿarż ḳıldı kim biz Türk ḫalḳı turur biz. ʿArabī kitāblarını oḳup maʿnāsıge yetişip ʿamel ḳılmaḳlıḳ besī müşkil bola turur. Eger ʿArabī mes'elelerni Türkī terceme ḳılıp ināyet ḳılsaŋız irdi ṣevābġa şerīk bolur irdiŋiz tidi erse Şeyḫ Şeref Ḫᵛāce taḳı barça mes'elei dīnīni terceme ḳılıp bir kitāb aytıp Muʿīni'l-Mürīd at ḳoyup Ersārı Bayġa berdi. Ol vaḳtdın tā bu künġaça barça Türkmenler ol kitābnıŋ mes'eleleriġa ʿamel ḳıla tururlar."[72] MM için Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terākime*'sindeki bu açıklamalar Aşkabad Türkmen rivayetinde tespit edilen *Revnaḳu'l-İslām* için de aynı biçimde tekrar edilmektedir.

F. Köprülü de Z. V. Togan gibi MM'in müellifi hususunda kararsızdır: "Acaba kendisine islam diyen şair Şeyh Şeref midir? Yoksa Türkmen an'anesi bu eseri Şeyh Şeref'e isnadda hata mı ediyor?"[73]

III.5. SATIR ARASI KUR'AN TERCÜMESİ

Türkler VIII. yüzyıldan başlayarak kitleler halinde müslüman olmaya başlamışlar ve X. yüzyıldan itibaren de İslâmiyeti devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Tarih boyunca kabul ettikleri dinlerin çevçevesi dahilinde dil malzemesini işleyen Türkler, bu yönde eserler vermişlerdir. Bu nedenle kabul ettikleri bu yeni din de onların ortaya koydukları eselerde kendisini fazlasıyla belli etmiştir.

Bugün İslamî Türk edebiyatının elimizdeki bilgiler ışığında tespit edebildiğimiz ilk eseri *Ḳutaḍġu Bilig*'dir. Fakat eserde kullanılan dil yetkinliği ve konuların işleniş tarzı *Ḳutaḍġu Bilig*'i bu dönemin ilk eseri kabul etmeyi zorlaştırmaktadır. *Ḳutaḍġu Bilig*'den sonra kronolojik sırayla gelen –*Divānü Lüġāti't-Türk*, *ʿAtabetü'l-Ḥaḳāyıḳ* vb.- eserlerde Türklerin kabul ettiği yeni dinin terminolojisini kendi dilleri ile karşılama gayreti içine girdiklerini

---

71 Z. V. Togan, "Harezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası* II, İstanbul 1928, s. 322.

72 Z. K. Ölmez, *Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 1996, s. 220.

73 F. Köprülü, a.g.e., s. 341.

görüyoruz.[74] Bu gayreti gösteren en güzel örnekler ise Türkçeye yapılan Kuran tercümeleridir. Türkler müslüman olduktan sonra yeni dinin esaslarını öğrenmek maksadı ile Kuran'ı kendi dillerine çevirmekte gecikmemişlerdir. Bugün en eski Kuran tercümesinin XI. yy'a ait olduğu mevcut eserler üzerinde yapılan dil incelemelerinden ortaya çıkarılmış ise de bu tarihle ilgili kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Z. V. Togan, Kuran'ın Türkçeye ilk tercümesinin Farsça tercüme ile aynı zamanda hatta 961-976 yılları arasında Farsça tercümeyi yapmak üzere toplanan heyetteki Türk âlimler tarafından yapıldığını belirtmektedir.[75] F. Köprülü ile aynı görüşü paylaşan A. İnan ise Kuran'ın ilk tercümesinin Farsça tercümesinden bir asır sonra yani XI. yy'da yapıldığını ileri sürmüştür.[76] Türkçeye yapılan ilk Kuran tercümesinden sonra gerek satır arası gerekse tefsirli pek çok Kuran tercümesi yapılmıştır.

Burada ele alınan tercüme, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii No: 2'de kayıtlı ve Rebī'ü'l-āḫir 764 (Ocak-Şubat 1363) istinsah tarihli Harezm Türkçesi ile yapılmış tercümedir.[77] Birkaç istisna dışında satırarası kelime kelime tercüme olan metin harekesizdir. Her sayfada 9 satır bulunan metnin tamamı 583 varaktır.

Harezm Türkçesi ile yapılmış olan bu tercüme Kuran'ın diğer tercümeleri gibi dil incelemeleri bakımından son derece önemlidir. Çünkü tercümeye konu olan metnin kutsallığı tercümeyi yapanın daha da titiz davranmasına sebep olacağından metin hususunda karşılaşılan yanlışlar bu gibi eserlerde yer almamaktadır. Ayrıca dinî terminolojinin halkın anlayacağı tarzda olmasına dikkat edilmiş ve bu nedenle Türkçe kelimelere ağırlık verilmiştir.[78]

Söz konusu eser üzerinde G. Sağol çalışmıştır: *An Interliner Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, I. Introduction-Text,* Turkish Sources XIX, Harvard University 1993, XL+369[2]s; *II. Glossary*, Harvard University 1993; *III. Facsimile*, Harvard University 1996.

---

74 H. Ersoylu, "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları* 15 (1981), s. 17-41.

75 Z. V. Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* III, 1959-1960, s. 135.

76 A. İnan, *Kuran-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 8.

77 J. Eckmann, "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 155.

78 A. Erdoğan, "Kur'an tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi* 1 (1969), s. 47-51.

IV. HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ

IV.1. ḪÜSREV Ü ŞĪRĪN

Ḫüsrev ü Şīrīn (HŞ), Altın Ordu şairi Ḳuṭb tarafından Altın Ordu hükümdarı Tını Beg Han ile eşi Melike Hatun adına yazılmış bir mesnevidir. Ḳuṭb, eserini aynı addaki Nizamî'nin mesnevisinden tercüme etmiştir. Ancak esere yapılan ilaveler ve eserin hacmi bakımından kelimesi kelimesine bir çeviri olmadığı anlaşılmakta ve Ḳuṭb'un şairlik yeteneği de ortaya çıkmaktadır. Ḳuṭb, HŞ'in Farsça orijinalinden farklı tarihî ve içtimaî ilişkileri eserine katarak bu unsurlarla onu Altın Ordu halkının hayatına uygun hale sokmuştur.[79]

Tını Beg Han babası Özbek Han'ın ölümünden sonra 1341 yılında tahta geçmiş ve 1342 yılında da kardeşi tarafından öldürülmüştür. Bu tarihî gerçekler yoluyla eserin yazılış yılı 1341 veya 1342 olarak hesap edilebilmektedir.

Bugüne kadar kaynaklarda herhangi bilgiye ulaşılamayan Ḳuṭb için Eckmann, "Harezm veya Maveraünnehir menşeli" ifadesini kullanmıştır. F. Köprülü ise eserin dil özelliklerinden yola çıkarak Ḳuṭb'un menşeini tespite çalışmış ve eserde edebî Hakaniye lehçesi tesirlerinin çokluğundan dolayı Maveraünnehr civarından olduğunu belirtmiştir.[80]

Ḳuṭb'un bu eseri, Türk edebiyatında bugüne kadar bilinen 21 *Ḫüsrev ü Şīrīn* veya *Ferhād u Şīrīn* mesnevisinin ilki olması bakımından önemlidir.[81] Ayrıca romantik bir mesnevi olan HŞ, yazıldığı saha ve dönemde konusu itibarıyla da ilk olması bakımından dikkat çekicidir.

Altın Ordu sahasında yazıldığı bilinen ilk edebî eser olan HŞ'in bugüne kadar gün ışığına çıkan tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale (Mss. Turcs A.F. 312)'dedir. Bu nüsha 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de Altın Buga adına istinsah edilmiştir. Eserin sonunda esas metnin dilinden farklı olmayan 66 beyitlik ilavede müstensih şu bilgileri vermektedir[82]:

---

79 J. Eckmann, "Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Çeviren: H. Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991, s. 47.

80 F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 281.

81 F. K. Timurtaş, "Türk Edebiyatında Husrev ü Şirin ve Ferhad u Şirin hikâyesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX (1959), s. 65-89.

82 N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul

Bitidim kitābnı ḥaṭāsın bakıp
Bu zaḥmet çekgenim bilgeysen okıp
Ataġım ma Berke Faḳīh tip ançaḳ
Özüm mü'min ve müslim aslım ḳıpçaḳ
...
Munuŋ birle meşhūr Mışırda özüm
Faḳīh tip ayurlar ay iki közüm
Altın Buġa atlıġ bir big ḳatında
Turur men mülāzım uş ḫıdmatında
Tārīḫ yiti yüz seksen bişinde
Sefer ayınıŋ yigirmi bişinde
Yol üzre ni bolsa bitidim kitāb
Ḫatımnı ża'īf tip ḳılmaġıl 'iṭāb

A. İnan'a göre Berke Fakih'in bu ilave manzumesi başkası bulununcaya kadar Mısır'da yazılan ilk Kıpçakça metin sayılabilir.[83] Mısır'da Memluk Kıpçakçasının yazı dili olarak ortaya çıkmasında Altın Ordu'dan göç eden muhacir ve mültecilerin ne derece rol oynadığı ise tarihî kaynaklarda yerini bulmuştur. Memluklular devrinde idarî ve askerî sahayı ellerinde tutan bu zümre, Harezm Türkçesi tesirinde Altın Ordu'da yazılmış eserleri de beraberlerinde getirmişlerdir. A. İnan'ın çalışmasında Berke Fakih'in –ve benzerliği dolayısıyla eserin geneli için– dil özellikleri hususunda Memluk Kıpçakçasının geleceğine dair yapmış olduğu şu açıklama da bizce bu konuyu aydınlatıcı olması bakımından oldukça isabetlidir: "Berke Fakih ve benzerleri tarafından getirilen bu Harezim-Altınordu yazı geleneği Mısır türkçesinde yerleşmeye muvaffak olamamıştır. Berke Fakih'den sekiz yıl sonra (1391)'de "Gülistan bittürkî" yazarı Seyfî Sarayî bu eserini Bozkır Kıpçakçasına yakın bir dilde yazmıştır. ... Berke Fakih ise Orta Asya'nın klasik yazı dili ile –beceremediği halde– yazmıya özenmiştir. ... Kıpçak lehçesi gerek Altınordu devletinde ve gerek Mısır'da istikrarlı bir yazı dili olamamıştır. Altınordu sahasında önce Harezim türkçesinin ve sonraları da Çağatay yazı dilinin tesiri altında bocalamıştır."

Ḳuṭb'un eserinin dili hakkında ilk fikir beyan eden A. N. Samoyloviç

Üniversitesi Yayınları: 1378, İstanbul 1968, s. IX.

83 A. İnan, "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve "Halis Türkçe"", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1953, s. 64 ve 66. Ayrıca bkz.: "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluş Tarihine Dair Düşünceler" *Türk Dili - Belleten*, S. III, No: 6-7 (Ankara 1946), s. 531-543.

olmuştur.[84] Samoyloviç çalışmalarında HŞ'in dilini Uygurca-Kıpçakça olarak kabul etmektedir. Eserin dil hususiyetleri konusunda çalışması bulunan N. Hacıeminoğlu ise bu konuda şunları aktarmaktadır[85]: "Umumiyetle Altın Ordu sahasında yazılmış "Kıpçakça" bir eser olarak kabul edilen "*Hüsrev ü Şirin*" hem Harezm yazı dilinin hem de Çağatayca'nın hususiyetlerini taşımaktadır. ... elimizdeki metin fiil çekimi şekilleri bakımından Çağatay öncesine yakın olmakla beraber, ses hususiyetleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçakça'da raslanan hususiyetleri taşımaktadır."

HŞ'in metin yayınına dair çalışmalar A. İnan[86], A. Zajączkowski[87] ve N. Hacıeminoğlu'na aittir. Zajączkowski, üç ciltlik çalışmasının ilkinde HŞ'in transkripsiyonlu metnini, ikincisinde tıpkıbasımını, üçüncüsünde ise sözlüğünü vermiştir. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* adlı çalışmasında ise giriş bölümünden sonraki imlâ, ses ve şekil hususiyetleri konularının ardından HŞ'in transkripsiyonlu tam metnini vermiştir.

IV.2. MUḤABBET-NĀME

Muḥabbet-nāme (MN), 754/1353 yılında Ḫ^{v}arezmī tarafından Sir Derya'da Muḥammed Ḫ^{v}āce Beg'in Sıgnak'taki sarayında yazılmış, Altın Ordu sarayı etrafında oluşmuş klâsik edebiyata örnek teşkil eden manzum bir eserdir. MN'nin sonundaki Farsça hikâyeden şairin Harezm'den Altın Ordu'ya geldiği, o devirde Altın Ordu adına Sıgnak eyaletini idare eden Muḥammed Ḫ^{v}āce Beg'in isteği üzerine kışı onun sarayında geçirdiği ve söz konusu eseri yazdığı anlatılmaktadır. F. Köprülü'ye göre Muḥammed Hoca

---

84 A. N. Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneaziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s. 21; "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12, 1935, s. 34-49.

85 N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. X-XI.

86 A. İnan, "Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inden Örnekler", *Türk Dili - Belleten* III, No: 14-15 (Ankara 1951), s. 5-21.

87 A. Zajączkowski, *Najstarsza wersja Turecka* Ḫusräv u Šīrīn *Quṭba I*, Warszawa 1958; *II*, Warszawa 1958; *III*, Warszawa 1961. "Zaybtek jezckowy ze Złotej Ordy "Ḫusruv u Širin" Quṭba", *RO* XIX (1954), s. 45-123; "Starejsaja Tjurskaja versija poemu Chosrei-Sirin Kutba", *Cahristeria Orientalia praecipue ad Persiam pertinentia Joanni Rypka*, Prag 1956, s. 387-396; "Opisyzotoby (jas)w Tureckiej werji poematu "Ḫusrav-u-Širin" ze Złotej Ordy", *RO* XXI (1957), s. 517-526; "Kutb'un Hüsrev ü Şirin adlı eseri hakkında", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1960, s. 159-164; "Sur quelques proverbe Turcs du "Ḫusrev-u-Širin" de Nizami, *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, s. 349-355.

Beg, Berdi Beg Han'ın saltanatı (758-762) zamanında Moskova'ya kaçan Ḫānzāde Muḥammed'dir.[88]

Sevgi ve sevgilinin güzelliği konularının işlendiği MN'de bazı bölümler Farsça yazılmıştır. Hatime bölümünde eserin adı, yazılış yeri, müellifi ve yazılış tarihi verilmektedir[89]:

Muḥabbet-nāme sözin sizge aydım
Ḳamuġın Sīr yaḳasında bitidim
...
Oḳıpan fātiḥā ür ḳıble yanı
Sivünsün bende Ḫ[v]arezmī revānı
Bu defter kim bolupdur Mışr ḳandı
Yiti yüz illi tört içre tükendi

J. Eckmann'a göre bu eserin dili için Samoyloviç'in söylediği "Oğuzca-Kıpçakça" hükmü isabetsizdir ve eserin Arap alfabesiyle yazılmış olan Londra nüshasının dili büyük çapta Çağataycanın tesirinde kalmıştır.[90] Eckmann, T. Gandjei'nin MN'nin tenkitli metin neşri ve İtalyancaya tercümesini tanıttığı yazısında[91] ise MN'yi Harezm-Altın Ordu edebiyatının başlıca eserlerinden biri olarak görmektedir.

Eserin biri Uygur harfleriyle olmak üzere dört nüshası bulunmaktadır:

1. British Museum Or. 8193'te Uygur harfli metin mecmuanın 160a-173b yaprakları arasındadır. Bu nüsha V. V. Barthold tarafından tanıtılmıştır.[92] Ona göre bu nüsha 835/1432'de Emīr Celāle'd-dīn Fīrūz Şāh adına yazılmıştır.

Şçerbak, çalışmasında Uygur harfli nüshanın bulunduğu yazma hakkında bilgi verdikten sonra bu nüshanın transkripsiyonlu metnini ve tercümesini vermiş, ayrıca eserin dil özellikleri üzerinde durmuştur.[93]

---

88 F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 281.

89 O. F. Sertkaya, "Ḫorezmī'nin Muḥabbet-nāme'si", *Türkiyat Mecmuası* XVII (1972), s. 206-207.

90 J. Eckmann, "Harezm Türkçesi", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çeviren: M. Akalın), Ankara 1979, s. 187.

91 J. Eckmann, "Tourkhan Gandjei, II "Muḥabbat-nāma" di Ḫorazmī: Annali dell'istituto Universitario Orientale di Napoli. Nuova Serie, Vol VI, Roma 1957, 131-161; VII, Roma 1958, 135-166", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX (1 Kasım 1959), s. 156-158.

92 V. V. Barthold, *Novaya rukopis' uygurskim şriftom v Britanskom Muzee*, DAN 1924, s. 57-58; Sir G. Clauson, "A hitherto unknown Turkish Manuscript in "Uighur" Characters", *JRAS* (1928), s. 99-130.

93 A. M. Şçerbak, *Oguz-nāme, Muḥabbet-nāme, pamyatniki drevne uygurskoy i*

2. British Museum Add. 7914'te Arap harfli bir mecmuanın 290b-313b varakları arasındadır.[94]

T. Gandjei, Uygur ve Arap harfli bu iki nüshanın tenkitli metnini, Uygur harfli nüshanın tıpkıbasımını ve metnin İtalyancaya tercümesini vermiştir.[95] E. N. Nadjib ise MN'nin Arap harfli nüshasının trankripsiyonunu, tercümesini, dil özelliklerini, sözlüğünü ve nüshanın tıpkıbasımını vermektedir.[96]

3. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Arabî, No: 86'da kayıtlı Arapça tefsirin haşiyesindedir. Ayrıca yine bu tefsirin haşiyesinde Ḫocendi'nin *Letāfet-nāme*'si de yer almaktadır. Ketebe kaydı olmayan bu nüsha hakkında ilk olarak F. Köprülü bilgi vermiştir.[97]

XIV. ve XV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Leṭāfet-nāme* vezin, şekil, tertib ve konu itibarıyla MN'nin naziresi sayılabilecek niteliktedir. Ḫocendī, Emīr-zāde Maḥmūd Tarhan'a takdim ettiği bu eserini Ḫ^varezmī'nin MN'sine cevap olarak yazdığını eserinde bildirmektedir.[98]

4. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, Manzum No: 949

MN üzerinde son ilmî çalışmalar Clauson[99] ve O. F. Sertkaya'ya[100] aittir. Sertkaya *Türkiyat Mecmuası*'ndaki yazısında İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî No: 86'daki nüshayı esas alarak eserin tenkitli metnini yayımlamıştır. Ayrıca çalışmanın giriş bölümünde MN'nin nüshaları ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermiştir.

IV.3. DĀSİTĀN-I CUMCUMA

Dāsitān-ı Cumcuma veya *Cumcuma-nāme* (DC), Ḥüsām Kātib tarafından edebî bir gaye güdülmeden geniş halk kitleleri için Altın Ordu'da 770/1368-

---

starouzbekskoy pis'mennosti, Moskova 1959, s. 111-170.

94 Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum III*, Londra 1888, s. 290.

95 T. Gandjei, II "Muḥabbat-nāma" di Ḫorazmī: Annali dell'istituto Universitario Orientale di Napoli. Nuova Serie, Vol VI, Roma 1957, 131-161; VII., Roma 1958, 135-166. Tanıtımı için bkz.: J. Eckmann, "Tourkhan Gandjei, II "Muḥabbat-nāma" di Ḫorazmī: Annali dell'istituto Universitario Orientale di Napoli. Nuova Serie, Vol VI, Roma 1957, 131-161, VII., 1958, 135-166", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX (1 Kasım 1959), s. 156-158

96 E. N. Nadjib, *Horezmî. Muhabbet-name, İzdaniye, teksta, transkriptsiya, perevod i issledovaniye*, Moskova 1961.

97 F. Köprülü, a.g.e., s. 362.

98 Ch. Rieu, *Catalogue of the Turk. Mss. in the British Museum*, s. 287.

99 Sir G. Clauson, "The Muḥabbat-nāma of Xwārazmī", *Central Asiatic Journal* VII (1962), s. 241-255.

100 O. F. Sertkaya, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII (1972), 206-207.

1369 yılında mesnevi nazım şekli ile yazılmış dinî lirik bir hikâyedir.

CN, nazım şekli, vezni ve muhtevası bakımından Attar'ın aynı isimli eserinden tercümedir. Fakat İsa peygamber ile kesikbaş hikâyesini anlatan bu eser, cennet ve cehennem konularının daha ayrıntılı olarak ele alınması ile asıl metinden ayrılmaktadır.

F. Köprülü, Altın Ordu sahasına ait olan CN'ye bizzat o muhitin yetiştirdiği biri tarafından yazıldığı için büyük bir önem vermektedir. Ona göre aynı sahaya ait olan Ḳuṭb'un ve Ḫʷarezmī'nin eserleri yazarlarının doğrudan doğruya o mutihin yetiştirdiği kişiler olmadığı için yerli mahsullerden sayılamaz.[101]

Altın Ordu'daki müslüman Türkler tarafından çok rağbet gören bu eser, 995/1548 yılında Kırım Hanı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın emri ile Harezm-Altın Ordu Türkçesinden Anadolu Türkçesine çevrilmiştir. Osmanlıcaya tercümesinin yapıldığı bu nüsha tahminen Köprülü'nün özel kütüphanesindedir.[102]

Samoyloviç, eserin Leningrad Asya müzesinde iki nüshasının daha bulunduğunu bildirmektedir.[103] Samoyloviç'e göre bu nüshalardan birisi Vahidî'nin İlimler Akademisi'ne hediye ettiği kitaplar arasındadır. Ayrıca *Cumcuma-nāme*'nin XVIII. yüzyıl Çağatay Türkçesine tercüme edilen nüshası Paris Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc. No: 973, 88v-103v)'dedir.

Eserin tam metnini ihtiva etmeyen neşri Kazan'da yapılmıştır: *Hikayat Cumcuma Sultan fi Nubuvvat İlyas alahi's-salam,* Kazan Üniversite Matbaası 1289/1872.[104]

IV.4. Mi'RĀC-NĀME

Gerek dil ve üslup gerekse işlediği konu açısından NF'e benzeyen *Mi'rāc-nāme* (MR), anonim bir eserdir. Mirac olayını anlatan bu eser, konuların sıralanışı itibarıyla NF ile aynı olmakla beraber sadece gök tasviri konusundaki ayrıntılarda ayrılmaktadır. Eserin mukaddimesinde bu kitabın

---

101 F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 282.

102 J. Eckmann, "Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Çeviren: H. Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991, s. 60.

103 A. N. Samoyloviç, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12, 1935, s. 36.

104 Bu DC üzerine yapılan yayın elde edilemediğinden çalışmamızın "Dil Özellikleri" bölümünde söz konusu eserin değerlendirilmesi yapılamamıştır.

Nehcü'l-Ferādīs (veya *Nehecü'l-Ferādīs*) adlı bir eserden tercüme edildiği ifade edilmektedir. Eckmann, buna dayarak Miʿrāc-nāme'nin Farsça yazılmış Nehcü'l-Ferādīs'ten tercüme edilmiş olacabileceği üzerinde durmuştur.[105] (bkz. III.2. NF)

MR'nin Uygur harfleri ile yazılmış tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc No: 190, 1v-69r) bulunmaktadır.[106] Bu nüsha Malik Bahşı tarafından 20 Aralık 1436/840'da Herat'ta istinsah edilmiştir. XV. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilen bu eser, XIV. yüzyıl eseri olarak kabul edilmektedir.[107] Köprülü de bu eserin Timur devrine ait olması ihtimalini vurgulamaktadır.[108]

N. Asım, *Hibet'ül-hakayık* adlı çalışmasında bu nüshanın 1672-1673'te A. Galland tarafından eski kufî yazısı ile yazılmış bir yazma zannedilerek 25 kuruşa satın alınıp Paris'e götürüldüğünü, Uygur harfleri ile yazılı olduğundan metnin çözümlenemediğini ancak arada yazılmış olan Arapça kısımlardan *mirācnāme*ye dair bir eser olduğunun anlaşıldığını hikâye etmektedir.[109] A. Remusat ve Jaubert'in çalışmaları eserin anlaşılmasını ve okunmasını sağlamıştır.[110]

Eserin Fransızca tercümesi ile beraber Arap harfleriyle yazılan metni A. Pavet de Courteille tarafından yayımlanmıştır.[111]

Miʿrāc-nāme'nin Arap harfleriyle Çağataycaya tercüme edilmiş nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih No: 2848, 1v-12v)'ndedir. Bu nüsha 13 Ekim 1511 tarihinde Nūre'd-dīn ʿAlī bin Kiçkine Seyyid ʿAlī et-Talikanī tarafından Mısır'da istinsah edilmiştir. H. Ritter'in bu yazma hakkında kısa bir değerlendirmesi vardır.[112] *Miʿrāc-nāme*'de işlenen konu

---

105 J. Eckmann, "Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Çeviren: H. Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991, s. 57.

106 E. Blochet, *Catalogue des Manuscripts turcs*, C.I, Paris 1932, s.254.

107 S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili*, Ankara 1950 (1963²), s. 175.

108 F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 279.

109 N. Asım, *Hibetü'l-hakayık*, İstanbul 1334 (1918).

110 S. Çağatay, y.g.e., s. 175; A. Remusat, *Tatar Dilleri Üzerine Tahriyat*, Kazan 1820; P. A. Jaubert, *Elements de la grammaire turke*, Paris 1833.

111 A. P. de Courteille, "Miradj Nameh, publie poul la premiere fois d'apres le manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale", *Publications de l'Ecole des Languages Orientales vuvantes*, II. Serie, cilt VI, Paris 1882.

112 H. Ritter, "Arabische Handschriften in Anatoien und Istanbul", *Oriens* II, Leiden 1949, s. 236-314.

Türk-İslam edebiyatında edebî tür olarak ilgi çekmiş ve pek çok manzum *miʿrāc-nāme* yazılmıştır.[113]

IV.5. YARLIK VE BİTİKLER

Altın Ordu sahasında yazılmış olan yarlık ve bitikler de Kıpçak tesirlerinin ağır bastığı Harezm Türkçesi veya Altın Ordu Türkçesi dil incelemelerinde üzerinde durulması gereken tanıklardır: Toktamış Han, Temür Kutluk yarlığı ile Uluğ Muhammed Han, Mahmud Han ve Ahmed Han bitiği.[114]

Toktamış Han yarlığı, Uygur harfleriyle yazılmış olup 1393 yılında Lehistan-Litvanya kralı Lagayla'ya gönderilmiştir. Bu yarlığı M. Obolenskiy, Moskova Dışişleri Arşivi'nde bularak ilim âlemine tanıtmıştır.[115] Yarlık bugün Varşova Merkez Arşivi (Archiwum Glowne)'ndedir.

1397 yılında Muhammed adlı kişiyi tarhan yapmak üzere Temür Kutluk Han tarafından verilen yarlık, iki alfabe ile yazılmıştır. Esas metin Uygur harfleriyle olup altında Arap harflerine aktarılmıştır. Hammer bu yarlığın Almanca tercümesini ve Arap harfleriyle metnini yayımlamıştır.[116] Yarlığın, Uygur matbu harfleriyle yazılı bir nüshası İstanbul'da bulunmaktadır.[117] Ayrıca 1391 yılına ait Bik Hacı adlı kişiye verilen bir tarhanlık yarlığı daha mevcuttur.

Osmanlı padişahı II. Murad'a Altın Ordu hükümdarı Uluğ Muhammed Han tarafından gönderilmiş olan bitik ise 14 Mart 1428 tarihine aittir. Arap harfleriyle yazılmış 19 satırdan ibaret olan bu bitik İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi 10202 numarada kayıtlıdır.

Altın Ordu hanı Uluğ Muhammed Han'ın Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği bitik 10 Nisan 1466 tarihli olup Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (E.10202) bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi E.6464 numarada kayıtlı olan Haziran 1477 tarihli bitik ise Ahmed Han tarafından Fatih Sultan Mehmed'e gönderilmiştir.

Ayrıca Altın Ordu Hanlığı idaresinde bulunan Kırım ve Kazan Hanlarına ait

---

113 M. Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Miʿracnâmeler*, H.Ü. Mezuniyet Sonrası Eğitimi Fakültesi Doktora Tezi, Ankara 1980; F. İz, *Mirac-nâme*, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1938; O. F. Sertkaya, *Mirac-nâme*, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1968, Tez No: 845.

114 A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.

115 M. Obolenskiy, *Yarlık Hana Zolotoy Ordı Tohtamışa k'Polskomu Karolyu Yagayla (1392-93 Goda)*, Kazan 1850.

116 J. Hammer-Purgstall, *Fungruben des Orients*, C. VI, 1818.

117 H. Ortekin, "Temür Kutluğ Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası* III (1933), s. 207.

yarlık ve bitiklerde de Altın Ordu Türkçesinin özelliklerini bulmak mümkün olmakla birlikle bilhassa geç dönemlere ait olanlarda Osmanlı Türkçesi ağır basmaktadır. Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında söz konusu yarlık ve bitikleri çeşitli yönleri ile ele alan pek çok çalışma yapılmıştır.[118]

V. HAREZM TÜRKÇESİ DİL ÖZELLİKLERİ

V.1. İMLÂ ÖZELLİKLERİ

1. Harezm bölgesine ait olan eserlerin hepsi *Muḳaddimetü'l- Edeb* dışında dinî-tasavvufî konuları işleyen didaktik mahiyette eserlerdir. Bunların orijinal metinlerinin hangi alfabe ile yazıldığı bilinmemekle birlikte elimizde bulunan nüshaları Arap alfabesi ile yazılmıştır. Fakat Altın Ordu sahasına geldiğimizde Arap harfli metinlerin (HŞ, CN) yanında Uygur harfleri ile (Toktamış Han Yarlığı) aynı zamanda her iki alfabe ile de yazılmış metinlerle (MN, MR, Temür Kutluk Han Yarlığı) karşılaşıyoruz. Özellikle Altın Ordu hükümdarı Toktamış Han ve Temür Kutluk Han'a ait yarlıkların Uygur harfleri ile yazılmış olması Altın Ordu Hanlığında dış yazışmalarda Uygur yazısının tercih edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Altın Ordu sahasına Moğol hareketiyle gelen Uygur yazısı bölgede İslâm tesirlerinin artması ile yerini Arap alfabesine bırakmış olabilir. Ancak Türk edebiyatının İslâmî devresinde ve Anadolu da dahil olmak üzere pek çok bölgede ve değişik mahiyetteki eserlerde Uygur yazısının kullanıldığını gösteren örnekler fazlasıyla vardır.[119]

---

118 A. N. Kurat, y.g.e.; Abdullahoğlu Hasan, "Birinci Mengli Girey Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası* IV (1934), s. 99-109; F. Kurtoğlu, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten* I/3-4 (1937), s. 647; M. Gosmanov – Ş. F. Muhammedyarov, "Yaŋa Yarlık", *Kazan Utları* VIII (1965), s. 146-149; S. G. Vahidov, "İssledovaniye yarlıka Sahib-Girey Hana", *İzvestiya Obşçestva arheologii istorii i etnografii pri Kazanskom gosudarstvennom universitete imeni V. I. Lenina* XXXIII (1925), s. 61-92; A. B. Taymas, "Kazan Yurdunda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Girey Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası* II (1926), s. 90-91; Ş. F. Muhammedyarov, "Tarhannıy yarlık kazanskogo hana Sahib-Gireya 1523 g.", *Novoye o proşlom naşey sıranı. Pamyati Akademika M. N. Tihamirova*, Moskova 1967, s. 104-109; A. M. Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK Yayınları: 658, Ankara 1996.

119 Ş. Tekin, "Bilinen en eski islâmi Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine ait tarla satış senetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* IV, Ankara 1974, s. 157-186; O. F. Sertkaya, "Uygur Harfleri İle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XX (1972), s. 157-184; O. F.

2. Kalın ünlü bulunduran kelimelerde ت ve س'nin yanında Eski Anadolu Türkçesi imlâsında görmüş olduğumuz ط ve ص harflerinin kullanımına bu dönem metinlerinde sayılı örnekte de olsa rastlamaktayız. Bu durum Güney-batı Oğuz Türkçesi imlâ geleneğini yansıtması bakımından önemlidir: اص *aṣ-* (KE 125r14; krş. اس *as-* KE 125r8), اط *aṭ* "binek hayvanı" (KE 76r4, NF 70-4, MM 14b8, HŞ 959, G I.28[120]; krş. ات *at* KE 106v11, NF 440-17, MM 13b7), انط *anṭ* (KE 231v5; krş. انت *ant* KE 5v15), بلطه *balṭa* (KE 39v10, NF 30-3; krş. KE بلته *balta* 37v16, NF 30-2), قرط *ḳarṭ* (KE 98r1; krş. قرت *ḳart* KE 174r1), صاقلا *ṣaḳla-* (MN 127)[121], صنيق *ṣınıḳ* (MN 7), طون *ṭon* (KE 144r16; krş. تون *ton* KE 12r21)

3. Bazı ünsüz çiftleri (*-çç-*, *-dd-*, *-kk-*, *-ll-*, *-mm-*, *-ss-*, *-tt-* gibi) Göktürk ve Uygur harfli yazılı metinlerdeki imlâ geleneğini devam ettirecek şekilde bu dönem metinlerinde de şeddeli veya şeddesi ihmal edilerek yazılmıştır: اچّه *açça* (KE 87r18), تيدى *tıddı* (KE 226r1), يسّى *yassı* (KE 148v6), يغاچّى *yıġaççı* (KE 24r3), كوركّا *körkke* (KE 73r2), كوندورماديمّو *köndürmedim mü* (KE 190v6), توتى tuttı (KE 145r8)

V.2. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (FONETİK)

V.2.1. Ünlüler

V.2.1.1. e / i Meselesi

Kelime köklerinde *e/i* yazımı, Türk dilinin gerek imlâ gerekse fonetik konusunda hâlâ çözülememiş bir meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Harezm ve Altın Ordu Türkçesi metinleri Karahanlı Türkçesindeki *e/i* karışıklığını devam ettirdiği gibi Çağatayca Türkçe kelimelerde ilk hecedeki /e/ ünlüsünün /i/ veya /ė/'ye dönüşmesi kuralının da başlangıcını teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu ses olayı Kıpçakça ile ilgili ses hadisesini de yansıtmaktadır.

Bu konuda Harezm Türkçesinin ünlü sistemini *a*, *ı*, *o*, *u*, *e*, (*ė*?), *i*, *ö*, *ü* şeklinde veren J. Eckmann[122], /e/ ve /i/ sesleri arasında özel bir sesin varlığına

---

Sertkaya, *İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış*, Bochum 1977; O. F. Sertkaya, "Some New Documents Written in the Uigur Script in Anatolia"; O. F. Sertkaya, *CAJ* XVIII/3 (1974) s.180-192; R. R. Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası* VI (1936-1939), s. 285-322; A. Temir, "Die arabisch-uigurische Vaqf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Dīn Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, 56, Wien 1960, s. 232-240. vd.

120 Hacı Girey Han yarlığı.

121 MN için örnekler, O. F. Sertkaya'nın "Ḫorezmī'nin Muḥabbet-nāme'si" (*Türkiyat Mecmuası* XVII, 1972.) adlı çalışmasındaki beyit numaraları ile verilmiştir.

122 J. Eckmann, "Harezm Türkçesi", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çeviren: M. Akalın),

dikkati çekmiştir. Aynı zamanda bu dönem eserlerinin istinsah tarihlerinin telif tarihlerinden çok sonra olması nedeniyle /e/'den /i/'ye geçişin nerede ve ne zaman ortaya çıktığının belirlenmesinin güç olduğunu ve *e/i* yazılışının kuralsız olarak değişip durduğunu belirtmektedir.

Bu hususta müellifin sağlığında istinsah edilen ve harekeli bir nüshası bulunan NF önemli bir tanık olmakla birlikte eserde bu sesin hem /e/ hem de /i/ şeklinde yazılması, üstün ve kesre ile harekelendirilmesi bu hususu aydınlatıcı olmaktan uzaktır. Z. V. Togan, bu sesin yazımındaki karışıklığı kelimelerin edebî lehçe imlâsına uygun olarak ـې ile yazılmasına mahallî telaffuza göre üstün harekesi ile harekelendirilmesine bağlamıştır.[123]

F. Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri" başlıklı makalesinde eserin ilk elli sayfalık bölümü için bu sesin farklı yazımlarını ve bunların geçiş sıklıklarını vermiş, sonunda da şu yargıya varmıştır[124]: "Görülüyor ki metnin yazısı *i*, harekesi ise *e* temayülündedir."

Harezm Türkçesinin bir diğer önemli eseri olan KE için ise A. Ata şu değerlendirmeyi yapmıştır: "KE'da /i/ yazılma temayülünün daha fazla olması onun daha geç dönemde Çağatayizmin tesirinde olan bir müstensih tarafından istinsah edildiğini akla getirmektedir."[125]

Edebî lehçe imlâsı olarak kabul gören /i/ yazımı, MM'de diğer Harezm Türkçesi dönemi eserlerine göre daha seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar bu karışıklığı sergileyecek şekilde *tigür-, tigi, tigme, nidin, tig, sini, iw* okutacak yazımlarla karşılaşsak da bu diğer eserlere oranla daha azdır.

HŞ için de şu açıklama yapılmıştır: "Kelime köklerindeki bütün *i* sesleri eski aslî durumlarını muhafaza ettikleri gibi, *e* sesleri de büyük bir çoğunlukla *i* hâlinde inkişaf etmiş bulunmaktadır. Hattâ bu yöndeki inkişaf o derece ileri gitmiştir ki, aslında *e* ile telaffuz edilen arapça ve farsça sözlerin bile bir kısmı metinde *i* yazılmıştır."[126]

MN'de *bėş, yėl, ėl, bėr-, tė-, yėr* gibi ilk yazılı metinlerden itibaren yazımını /ė/ ile takip ettiğimiz kelimeler yanında *kes-, es-, teŋ, men, sen, ketür-,*

Ankara 1979, s. 189.

123 Z. V. Togan, "Harezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası* II, İstanbul 1928, s. 344.

124 A. F. Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVI (1968), s. 64-65.

125 A. Ata, *Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī. Ḳışaṣü'l-Enbiyā (Peyġāmber Ḳışṣaları), I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XXVII.

126 N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 9.

kel-, teg (metinde *tig* ve *dik*), *elig, keçür-, Teŋri, ne, sev-* (Uygur harfli nüshada *sev-*) gibi ilk hecede /e/ bulunduran bütün kelimelerde ilk hece ünlüsünü /i/ okutacak şekilde yazılmıştır.

Temür Kutluk Han yarlığında ise sadece *it-* örneğinde /i/ yazımı ile karşılaşıyoruz.

V.2.1.2. Ünlü Değişmeleri

a) -a- ~ -o-: *barḳ* (KE 59r13, NF 77-10, ME 166-1) ~ *borḳ* (KE 23v17); *avuç* (KE 114v11), *awuç* (KE 116r16, NF 73-17, KT 119a8; krş. *awuçla-* ME 137-6) ~ *owuç* (KE 5v14); *tawar* (KE 73r11, NF 64-4, MM 12b9, KT 303b5), *tavar* (KE 110r3) ~ *towar* (KE 124v7)

b) e- ~ ö-: *eksük* (KE 146r1, NF 38-10, MM 1a11, ME 13-2, KT 228a7) ~ *öksük* (KE 215r16); *etük* (KE 222r3), *edük* (KE 118v16, MM 12a7, ME 183-3) ~ *ötük* (KE 150r18), *esrük* (KE 190r9, NF 363-17, MN 11; krş. *esrüklük* ME 49-6) ~ *ösrük* (KE 219v10); *ewür-* (KE 38v16, NF 13-16, ME 4-6, MM 3b12), *evür-* (KE 210r10) ~ *öwür-* (KE 71r17, krş. *öwrül-*); *ew* (KE 18r3, NF 18-17, KT 279b2), *ėv* (KE 149r21), *ėw* (MM 19a12, ME 42-1, KT 53b8) ~ *öw* (KE 164r9; krş. *öy* KE 218v21); *ewlüg* (KE 23v12), *ėvlüg* (KE 210r11) ~ *öwlüg* (KE 19r4); *etmek* 'ekmek' (KE 14v16, NF 25-1, ME 168-2, KT 230a8) ~ *ötmek* (KE 228v9)

c) -e- ~ -ö-: *teşük* (KE 44v9, NF 21-4) ~ *töşük* (KE 83r11); *tepün-* (KE 133v6) ~ *töpüt-* (KE 222r8); *tel-* (KE 28v13) ~ *töl-* (KE 176r10); *telük* (KE 240v8) ~ *tölük* (KE 140r15); *sew-* (KE 69r11, NF 169-8, MM 20b9, ME 35-1, KT 23b6), *sev-* (KE *sėv-* 106v13, NF 8-11) ~ *söw-* (KE 80r15, NF 229-1, KT 434b5; krş. KE *sewdür* ~ *söwdür-, sewüglüg* ~ *söwüglüg, sew/vün-* ~ *söwün-, sew/v/ü/inç* ~ *söwünç*)

ç) -i- ~ -ı-: *isig* (KE 232r17, NF 316-2, KT 291a3; krş. *issig* NF 124-8, ME 177-5) ~ *ısıġ* (KE 69v8, KT 417a7; krş. *ısıḳ* KE 220v17, *ıssıġ* KE 155r15, *ısıḳ-* KE 77r2); *silig* (KE 60r19, MM 21b14, ME 176-1) ~ *sılıġ* (KE 57r5)

d) -o- ~ -a-: *sowı-* (KE 42r13; krş. *sowuḳ* KT 315b3) ~ *savu-* (KE 82v12, HŞ 1672), *sawu-* (KE 82v13, NF 250-10; krş. *sawut-* NF 429-16); (EDPT 808a: soğık) > *sawuḳ* (KE 57r9, NF 30-16, ME 237-6), *savuḳ* (KE 198v18, HŞ 1991); *ḳow-* (KE 249v6), *ḳov-* (ME 19-8) ~ *ḳav-* (KE 69r4, NF 334-11, HŞ 1614), *ḳaw-* (NF 155-12); (EDPT 583b: kovğa) *ḳobḳa* (NF 357-12), *ḳov/wa* (NF 112-12, ME 60-4, KT 228a6) ~ *ḳava* (KE 71v8)

e) ü- ~ i-: *ünde-* (KE 40r15, NF 78-17, ME 45-7, KT 387b7) ~ *inde-* (KE 170r20, KT 230a2)

f) -ü ~ -i: *tilkü* (KE 37v16) ~ *tülki* (KE 172r10); *berü* (KE 4v9, NF 13-11, ME 123-2) ~ *beri* (KE 81v16, ME 157-1); *eçkü* (KE 228v6) ~ *ekçi* (KE 170v19)

g) -ü- ~ -i-: *büt-* 'inanmak' (KE 231r9, NF 79-1, MM 2b10, ME 33-3, HŞ) ~ *bit-* (KE 120v9, NF 26-6); *bitker-* 'bitirmek, tamamlamak' (KE 103v4) ~ *bütker-* (KE 242r3, krş. *bitkür-* KE 191r8)

h) -ü- ~ -e-: *süŋük* (KE 225r2, NF 391-6, MM 20a12, ME 161-3, KT 556b3) ~ *süŋek* (KE 206r20, HŞ 3693), *töpü* ~ *töpe* (NF 283-12, HŞ 2585; krş. *tepe* NF 155-3, KE 222r9, KT 331a5)

ı) -u- ~ -ü-: [*boyun*] *sun-* (KE 234r13, NF 273-16) ~ *sün-* (KE 47v11).

Yukarıdaki örneklere göre KE'da özellikle ($a > o$, $e > ö$) yuvarlaklaşmasının dönemin diğer eserlerine göre daha fazla görüldüğünü ve bu özelliği ile ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamak yerinde olacaktır.

V.2.1.3. Ünlü Uyumu

V.2.1.3.1. Kalınlık-İncelik Bakımından Ünlü Uyumu

Türkçe kelimelerde kalınlık-incelik uyumu ilk yazılı metinlerden itibaren vardır. Ancak daha çok KE'da rastladığımız aşağıdaki örnekler ünlü uyumuna aykırıdır: *alnıge, anasıge, atarge, kimerseġa, yalavaçıge, enegesiġa, ḳullarıge, tegirmenġa, telwelerġa, oġluŋge, olarge, boynuŋızge, tonuŋızge, üzesiġa, yarılmaḳıge, ıḏgende, tikenlıġ, tepüngül, aşurdük, otaçılik, ḳavurtlük, umançlig, süŋügümdeġı.*

Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe ekler ulandığı zaman uyumun düzensiz olduğu da görülmektedir: *ādemīġa / ādemīge, ʿacebraḳ / ʿacebrek, dīnġa / dīnḳa / dīnge, ḥācetlıġ / ḥācetlig, kāfirlıḳ / kāfirlik, Mevlīġa / Mevlīge* ...

V.2.1.3.2. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından Ünlü Uyumu

A. Kelime Kökünde

Eski Türkçeden başlayarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen düz veya yuvarlak şekilleri kalıplaşmış olan aşağıdaki kelimeler Harezm Türkçesi metinlerinde de devam etmektedir: *altun, iktüle-, öŋin, yalġuz, yülit-, amul, oġrı, kirpük, kendü, aruḳ, artuç, artuḳ, eksük, eḏgü, böri, buldurçın, çıpçuḳ, keŋrü, eyegü, içegü, ḳorı-, kerü, köni, küyegü, öli-, tilkü ~ tülki, tavuşḳan, aġu, sındu, yorı-* ...

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından tutarsızlık gösteren örnekler de vardır: *bulıt* (KE 221v7, HŞ, NF 38-8, KT 23b4) ~ *bulut* (KE 30r9, NF 291-11, KT 340b8, HŞ), *ḳurı-* (KE 157v7, NF 5-13, HŞ) ~ *ḳuru-* (KE 23v15, NF

278-6, KT 294a5, HŞ), *oḳı-* (KE 183r8, NF 16-12, KT 14b5, MM 10b10, HŞ) ~ *oḳu-* (KE 103r2, NF 259-8, KT 59b7, MM 12a3, HŞ), *uvıt* (KE 27v18) ~ *uvut* (KE 201v8, KT 338b8), *narı* (KE 173v10) ~ *naru* (KE 135r4), *tanı-* (KE 93v8, NF 146-1) ~ *tanu-* (KE 223v13), *toḳı-* (KE 13v11, NF 210-15, KT 44a1) ~ *toḳu-* (KE 184r10, NF 21-12), *unıt-* (NF 266-6) ~ *unut-* (NF 288-5, KE 20v10, KT 288b9, MM 9b9), *uḍı-* (KE 32v16, KT 498a6) ~ *uyı-* (NF 223-5) ~ *uyu-* (KE 106r20, NF 120-12, KT 283b2, MM 5b13), *yöri-* (KE 9v17, NF 67-6, KT 371a4, MM 18a11, UM 11[127], HŞ) ~ *yörü-* (KE 66v10, NF 23-8, KT 91a3, MM 11b5, UM 10, HŞ), *böri* (KE 3v15, NF 112-10, HŞ) ~ *börü* (NF 11-10, HŞ).

B. Eklerde

I. Dudak uyumu bakımından ulandıkları kelimelerin ünlüsü ile uyuma girmeyen yuvarlak ünlülü ekler:

1. +AGU topluluk sayı ismi yapma eki: *biregü* (KE 22v21, KT 546b1), *ekegü* (KE 13v10, NF 20-4), *üçegü* (KE 29v20, KE 39-13, KT 198a3), *törtegü* (KE 249v12, KE 337-8), *beşegü* (KE 179r16), *altaġu* (KE 86v18), *onaġu* (KE 63r4)

2. -DUr- fiilden fiil yapma eki: *ḳıldur-* (KE 128v1), *eşittür-* (NF 39-5), *keydür-* (MM 20b4), *keḍdür-* (KE 78v10), *azdur-* (KT 6a7), *arsıḳtur-* (HŞ 2503), *keltür-* (KE 149v15, NF 161-11, MM 19a6), *keldür-* (NF 341-8), *tıḳtur-* (KE 140r15), *tıŋdür-* (KT 464b2)

3. -Ur- fiilden fiil yapma eki: *içür-* (HŞ 1909), *keçür-* (KT 187b9, KE 32r12), *bişür-* (KE 88r16), *basur-* (MM 12b18)

4. -GU gelecek zaman / gereklilik eki: *ülegü kerek* (MM 6b16), *kılġu-mız* (KE 221r14), *ḳılġu* (NF 72-14), *keçürgüm* (HŞ 916)

5. -sUn 3. tekil şahıs emir eki: *oḳısun* (KE 53r20), *alsun* (NF 136-17), *arsıḳturmasun* (KT 395a9), *ḳalsun* (MN 7), *bilsün* (HŞ 2290)

6. -GUz- fiilden fiil yapma eki: *kirgüz-* (KE 205v12), *körgüz-* (NF 54-9, HŞ 949, KT 99b3, MN 23), *tirgüz-* (KT 422a4)

7. -GUr- fiilden fiil yapma eki: *bitgür-* (HŞ 3767), *tirgür-* (HŞ 3932, KE 163r1), *yatḳur-* (NF 9-; krş. *yatġur-* NF 90-10)

8. -DUK belirli geçmiş zaman 1. çoğul şahıs eki: *ıdtuḳ* (KT 399b9), *keldük* (KE 64r10), *barduḳ* (NF 126-10), *cehd ittük* (HŞ 4293).

II. Dudak uyumu bakımından ulandıkları kelimelerin ünlüsü ile uyuma girmeyen dar ünlülü ekler:

---

127 Ulug Muhammed Han bitiği.

1. +nI yükleme hali eki: *suwnı* (KE 25v10), *ḳulnı* (NF 134-4), *gülni* (MN D1 (1b9), *ajunnı* (MM 23b7), *künni* (KT 200b6), *kümüşni* (HŞ 4070)

2. +dın ayrılma hali eki: *süŋükdin* (KE 7v10), *kökdin* (NF 7-6), *ögürdin* (KT 198b8), *orundın* (MM 6b9), *ayaḳdın* (HŞ 1622)

3. +sI (ünlü ile sonlanan kelimelerden sonra) 3. tekil şahıs iyelik eki: *aġusını* (KE 37v7), *atası* (MM 15a6), *ölügsesi* (NF 389-11), *süŋüsi* (HŞ 708)

4. -DI belirli geçmiş zaman 3. tekil şahıs eki: *boldı* (KT 198a4, MN 90), *kördi* (NF 8-15), *mündi* (KE 65r11), *öldi* (MM 17a8), *tüşti* (HŞ 2823), *ḳuçtı* (NF 166-15)

5. -DIlAr belirli geçmiş zaman 3. çoğul şahıs eki: *körüştiler* (KE 226v14), *köydürdiler* (NF 329-10), *ögdiler* (MM 1a8), *tüşürttiler* (HŞ 1438), *küfr ketürdiler* (KT 101b2)

7. -mış belirsiz geçmiş zaman eki: *öltürmiş sen* (KE 142v15), *tüketmiş* (MM 13b2), *köçmişler* (NF 414-13), *yitürmiş* (HŞ 1425).

V.2.2. Ünsüzler

V.2.2.1. /b/ Ünsüzü

1. Kelime Başında

a) *bar, bar-, bol-, bėr-* gibi kelimelerde kelime başı /b/ ünsüzü bu dönem metinlerinde korunmuştur.

b) b- > m- : /b/ ile başlayan kelimelerde kelime kökünde veya ulanan eklerde /n/ ve /ŋ/ geniz ünsüzlerinin bulunması durumunda bu ses /m/'ye gelişmiştir. *Dīvānü Luġāti't-Türk*'te bu ses gelişmesiyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Kelimenin başında bulunan ﭖ harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar ﺏ'ye çevirirler. Türkler *men bardum*, Suvarlarla Kıpçaklar, Oğuzlar *ben bardum* derler. Türkler "çorba"ya *mün*, bunlar *bün* derler."[128]

Harezm ve Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserleri bu bakımdan Karahanlı Türkçesi özelliği taşımaktadırlar: *ben* > *men* (KE 3v8, HŞ 94, MM 4a7, NF 6-5, ME 24-6), *biŋ* > *miŋ* (HŞ 152, NF 37-3, MM 3a9, ME 50-3; *miŋ eki yüz* KE 24r13), *bin-* > *min-* (KE 158r4, NF 374-2, MR 4-10[129]; krş. *mün-* HŞ 4411, KE 78v13, NF 415-4, MM 16a2, ME 150-8), *buŋ* > *muŋ* (HŞ 2579, KE 131v21, MM 20b13; *muŋluġ* NF 286-6; *muŋlan-* ME 35-6), bu > *muŋa* (MM 11a19; krş. *muŋar* KE 6r11, *munda* NF 15-9), *baŋ* > *maŋ* (MM 21b11; krş. *maŋla-* KE 19v21, HŞ 3790), *beŋiz* > *meŋiz* (KE 221v21; krş.

128 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I, TDK, Ankara 1939, s. 31.

129 MR için örnekler, P. de Courteille'nin (Paris 1882) çalışmasındaki tıpkıbasımın sayfa ve satır numaraları ile verilmiştir.

meŋizlig NF 13-12), *beŋze-* > *meŋze-* (KE 55r21, NF 53-3, ME 34-7, MM 21a14), *bengü* > *mengü* (KE 134v13, HŞ 816, ME 70-6; krş. *meŋgü* NF 177-7, *mengi* MM 21b10), *ban-* > *man-* (NF 301-4, ME 141-4).

Fakat ME'de şu birkaç örnekte /b/'li şekilleri bulmak mümkün olabilmektedir: *ban-* 166-1 ve 136-6, *bangu* 'lokma' 136-6 (krş. *mangu* 141-1), *baŋla-* 89-5, *biniş-* 117-8 (krş. *mün-* 150-8, *müŋeş-* 194-7).

b > *m* gelişmesine yukarıdaki örneklerdeki gibi bir sebep olmadan KE'da *mıyık* 'bıyık' şeklinin geçmesi bu konuda dikkat çekicidir. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğününde *bıdık*[130] olarak geçen bu kelime dönemin eseri olan ME ve NF'de *bıyık* şeklinde yer almaktadır. Clauson, bu kelimenin, Kuzey-doğu ve Kuzey-batı Türkçelerinde (Ḳavānīnü'l-Külliyye) *mıyık* olarak geçtiğini bildirmektedir.[131]

II. Kelime Ortasında

a) -b- > -w- ~ -v-: Kelime içinde ve iki ünlü arasında bulunan /b/ sesi /w/ ve /v/'ye gelişmiştir. Kaşgarlı Mahmud w > v için şunları söylemektedir: "Türklerce (yani Karahanlı Türkleri) ف ile ب arasında söylenen ڤ "w" harfi Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından و'ye çevrilir. Türklerin اڤ "ew" dediğine Oğuzlar او "ev" derler".[132] Harezm Türkçesi eserleri bu ses hadisesi bakımından hem Karahanlı Türkçesi hem de Oğuz Türkçesi özelliğini taşımaktadır: *abın-* > *avun-* (KE 142v14, ME 171-7; krş. *awunça* KE 58r10, HŞ 387), *ebir-* > *ewür-* (KE 38v16, MM 9b13, ME 4-6, NF 13-16, KT 482a1) > *evür-* (KE 210r10), *ḳabış-* > *ḳawuş-* (KE 58v18, NF 34-17) > *ḳavuş-* (KE 129v6; krş. *ḳavşun-* ME 160-8), *tabar* > *tawar* (KE 73r11, MM 12b9, NF 64-4, KT 303b5; krş. *tıwar* ME 5-8) > *tavar* (KE 81r20; krş. *towar* KE 124v7), *tebe* > *tewe* (KE 35r3, NF 20-6; krş. *tėwe* ME 8-2, MM 13a17, KT 323a3) > *teve* (KE 192r20), *yalabaç* > *yalawaç* (KE 53r20, ME 8-6, NF 230-6, KT 193b5) > *yalavaç* (KE 93v16, KT 106b9), *yabuz* > *yawuz* (KE 18r13, ME 44-7, NF 60-2, KT 243a9; krş. *yawuzluḳ* MM 7a6) > *yavuz* (HŞ 4697), *yablaḳ* > *yawlaḳ* (KE 81v15, NF 106-13), *yuban-* > *yuvan-* 'çekinmek' (HŞ 2251).

b) -b- ~ -w-: İki ünlü arasında bulunmasına rağmen /b/ sesinin korunduğu örnek de vardır: *karabaş* (KE 105r15, NF 262-1, ME 64-8, MM 5a18) > *ḳaravaş* (NF 151-17, HŞ 1999).

---

130 *Divanü Lûgat-it-Türk* IV. Endeks, TDK, Ankara 1943, s. 89.

131 Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 301b.

132 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I, , Ankara 1939, s. 31-32.

Bir kelimede iki ünlü arasında bulunmayan /b/ sesinin korunduğunu ve /w/'ye geliştiğini görmekteyiz: *yalbar-* (KE 110r6, NF 355-4, ME 139-5, KT 332a2, HŞ 1571) > *yalwar-* (KE 102r1, KT 332a1, MM 4a16).

III. Kelime Sonunda

-b > -w > -v > Ø : *ab* > *aw* (KE 49r11, ME 5-5, NF 155-16, KT 119a8) > *av* (KE 116r18), *eb* > *ew* (KE 30v17, NF 18-16, KT 279b2, *ėw* ME 42-1, KT 53b8; krş. *öw* KE 164r9, *öy* KE 218v21) > *ėv* (KE 149r21), *seb-* > *sew-* (KE 69r11, ME 35-1, NF 169-8, KT 23b6; krş. *söw-* KE 80r5, NF 229-1, KT 434b5) > *sėv-* (KE 106v13, NF 8-11; krş. *sivün-* MN 10), *sub* > *suw* (KE 12r19, ME 48-4, NF 3-10, KT 217b2) > *suv* (NF 116-7, KT 183b1, MR 3-17) > *su* (KE 207r10).

V.2.2.2. /ç/ Ünsüzü

-ç > -ş : Kuzey-batı Kıpçak Türkçesinde örneklerine rastlanılan bu ses gelişmesi[133] dönem eserlerinden sadece NF ve HŞ'de tespit edilmiştir: *iç-* (NF 369-10) ~ *iş-* (NF 367-1), *ḳaç-* (NF 361-1) ~ *ḳaş-* (NF 75-4, HŞ 2959).

V.2.2.3. /d/ Ünsüzü

Eski Türkçe /d/ sesi için Kaşgarlı Mahmud şu açıklamayı yapmaktadır: "Yağma, Toxsı, Kıfçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar birbirine uygun olarak (ذ dh) harfini her zaman (ى y)'ye çevirirler ve hiçbir zaman (ذ)'li söyleyemezler... Bunun gibi Çigiller ve başka Türklerce ذ olarak söylenen bu harfi "Rus" ve "Rum" ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıfçak boyları hep birden (ز z) olarak söylerler."[134]

Kaşgarlı Mahmud'un bu açıklaması kendi döneminde canlı bir halde olan /d/ sesinin gelişimini vermesi bakımından dikkat çekicidir. Orta Türkçe döneminin diğer bir devresini oluşturan Harezm Türkçesinde /ḏ/ ve /y/'li örnekleri bir arada görmek mümkündür. Bu özellik de yukarıda adı geçen boyların lehçe ve şivelerinin birbiriyle karışık olarak konuşulduğu bir *d* ~ *y* dönemini vermesi bakımından önemlidir.

Aşağıda Harezm dönemi eserlerinde /ḏ/ > /y/'ye tanık olan örneklerin geçiş sıklıkları verilmiştir: *aḏaḳ* (KE 134, ME 3, HŞ 77, MM 8, NF 72) > *ayaḳ* (KE 31, ME 2, HŞ 20, MM 3, NF Ø,), *aḏrıl-* (KE 15, NF 9, ME 1, HŞ 9) > *ayrıl-* (KE 25, NF Ø, ME 6, HŞ 1), *eḏgü* (KE 51, NF 56, ME 10, HŞ 80) > *eygü* (KE Ø, NF Ø, ME Ø, HŞ Ø; krş. *eygülük* ME 1), *ḳaḏġu* (KE 28, NF 38, ME 24, MM 2, HŞ 165) > *ḳayġu* (KE 3, ME 6, MM Ø, HŞ 6) ~

133 Bkz. *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*, (Çeviren: B. Atalay), TDK C.II.21, İstanbul 1945, s. 179-187.

134 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I, TDK, Ankara 1939, s. 32.

ḳaygı (NF 1), *keḍ-* (KE 22, NF 29, ME 2, MM 4, HŞ 12) > *key-* (KE 31, NF 16, ME 23, HŞ 12; krş. *keydür-* MM 1), *ḳuḍuġ* (KE 55, NF 41, ME 3, MM 1, HŞ 9) ~ *ḳuḍu* (NF 1) ~ *ḳuḍuḳ* (NF 1) > *ḳuyuġ* (KE 22, NF 2, ME 4, MM Ø, HŞ 1).

V.2.2.4. /G/ Ünsüzü

I. Tek heceli kelimelerin sonunda bu ses sabittir.

II. Birden fazla heceli kelimelerin içinde (hece başında):

a) -G- sesi korunmuştur: *eḍgü* (KE 14v10, NF 2-15, ME 8-2, HŞ 2519; krş. *eygülük* ME 151-6), *emgek* (KE 22v10, NF 49-17, KE 80a9, ME 68-6, MR 5-12), *ḳazġan-* (KE 125v12, NF 234-10, ME 23-8, KT 130b6), *yalġan* (KE 69v10, NF 16-1, ME 71-4, KT 480b1; krş. *yalḳan* KT 350b5), *yörge-* (KE 19r7; krş. *yörgen-* ME 140-2, *yörgeş-* KT 557a9).

b) -G- ~ -G- > Ø: *bulġa-* (KE 111r19, ME 65-4; krş. *bulġaş-* NF 179-14) > *bula-* (ME 62-8; krş. *bulaş-* NF 331-13), *ḳulġaḳ* > *ḳulaḳ* (KE 203v14, ME 58-5, NF 60-10, MM 2b6, KT 189b4), *ḳarınçġa* (KE 30r19) > *ḳarınça* (KE 10r17, NF 229-13, KT 362a1; krş. *ḳarınçḳa* KE 138v20), *ḳazġan* (NF 125-9, KE 148r18) > *ḳazan* (KE 95r1, NF 107-4), *kergek* > *kerek* (KE 8v21, NF 4-6, ME 76-7, MM 1a6; krş. *kerek-* KT 300a2), *kirtgün-* (KE 121v16) > *kirtün-* (KE 54v21, NF 95-16), *ḳurtġar-* (KE 52r4, NF 217-12; krş. *ḳurtḳar-* KE 118r17) ~ *ḳutġar-* (KE 100v7, NF 73-12, ME 6-4, HŞ 3164; krş. *ḳutḳar-* KE 89r3, NF 165-13) > *ḳurtar-* (KE 239r18, NF 223-16) ~ *ḳutar-* (KE 237r19, ME 8-5, MM 14a12, HŞ 470), *sarġar-* (KE 16r16, NF 243-8, KT 440a7, ME 162-7, HŞ 976) > *sarar-* (HŞ 3391), *targaḳ* (KE 18v11, NF 11-7; krş. *targa-* HŞ 3185) > *taraḳ* (KE 161v19; krş. *tara-* ME 69-2, NF 334-2, HŞ 876), *tolġa-* (KT 438a7; krş. *tolġan-* KE 237r15, *tolġaş-* MM 8a13, *tolġaġ* NF 287-2) > *tola-* (ME 225-8), *yapurġaḳ* (KE 12r13, NF 57-3, KT 148a4, HŞ 3591; krş. *yawurġaḳ* KE 174r5, *yafraḳ* KE 97r14) > *yapraḳ* (NF 43-14, KT 301b8, HŞ 4264; krş. *yapraḳlan-* ME 43-3)

c) -G- ~ -K-: *ḳarınçġa* (KE 30r19) ~ *ḳarınçḳa* (KE 138v20), *ḳaraŋġu* (KE 67r9, NF 402-12, KT 422b1; krş. *ḳaraŋu* ME 17-5) ~ *ḳaraŋḳu* (KE 38v11, NF 229-13, KT 132b7; krş. *ḳaranḳu* ME 228-6), *ḳısġa* (KE 216v13, ME 41-7) ~ *ḳısḳa* (KE 65v20, NF 118-9, ME 133-4, KT 92a7, MM 12a15), *ḳumursġa* (KE 92v11) ~ *ḳumursḳa* (KE 146v13), *ḳurtġa* (KE 28r16, KT 358a8) ~ *ḳurtḳa* (KE 80v7), *ḳurtġar-* (KE 52r4, NF 217-12) ~ *ḳurtḳar-* (KE 118r17; krş. *ḳutġar-* KE 100v7, NF 73-12, ME 6-4 ~ krş. *ḳutḳar-* KE 89r3, NF 165-13)

d) -G- > -w-, -v-: *ḳoġ-* > *ḳow-* (KE 249v6; krş. *ḳowul-* KT 109b6) > *ḳaw-*

(NF 379-11) > *ḳov-* (ME 19-8) > *ḳav-* (KE 69r4, NF 334-11, HŞ 1614), *soġuḳ* > *sowuḳ* (KT 512a5) > *sawuḳ* (KE 57r9, ME 237-6, NF 30-16) > *sovuḳ* (HŞ 4231) > *savuḳ* (KE 198v18), *yaġuḳ* > *yawuḳ* (KE 61r5, NF 20-14, KT 558b5, ME 106-4) > *yavuḳ* (KE 164v21, HŞ 521).

biregü, kigür- ve *küḏegü* örneklerinde ise hem /g/'nin korunduğuna hem de /v/'ye geliştiğine tanık olmaktayız: *biregü* (KT 546b1, KE 18r9) > *birev* (KE 173v12), *kigür-* (KE 215r19, ME 88-5, NF 350-3; krş. *kivgür-* KE 5v6; *kirgür-* NF 280-11) > *kiwür-* (KE 40r14, KT 359b1) > *kivür-* (KE 91r1, ME 20-6, KT 50b4, HŞ 3773), *küḏegü* (KE 27v16, NF 125-6) > *küyegü* (KE 238v1) > *küyev* (KE 143v17).

III. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda:

a) Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bu ses büyük çoğunlukla korunmuştur. Bunun dışında aşağıda geçiş sıklıklarıyla verilen şu gelişmelere rastlamaktayız:

b) -G ~ -G > Ø: *açıġ* (KE 27, NF 3, MM 1, KT[135] 3, ME 6, HŞ 25) > *açı* (ME 1, HŞ 1), *arıġ* (KE 88, NF 33, KT 20, MM 16, ME 19, HŞ 10) > *arı* (MM 5, HŞ 1), *isig* (KE 2, ME 4, NF 8, KT 5, HŞ 13; krş. *ısıġ, issig*) > *issü* (ME 3) > *isi* (HŞ 1), *ḳamuġ* (KE "diğer hepsi", ME 2, MM 32, NF 18, KT 8) > *ḳamu* (KE 1), *ḳatıġ* (KE "her yerde", NF 98, ME 25, MM 5, KT "her yerde") > *ḳattu* (ME 3) > *ḳatı* (NF 1), *ḳıraġ* (KE 28; krş. *ḳıraḳ, ḳıraŋ, ḳırıġ*) > *ḳıra* (KE 1), *ḳorḳuġ* (KE 1, ME 8, NF 19, KT 4) > *ḳorḳu* (KE 1), *köprüg* (KE 2, NF 2, HŞ 1) > *köprü* (HŞ 1), *ḳuḏuġ* (KE 55, NF 41, KT 2, MM 1, HŞ 8; krş. *ḳuḏuḳ, ḳuyuġ*) > *ḳuḏu* (NF 1, HŞ 1), *ḳuruġ* (KE 29, NF 6, MM 4, HŞ 14, ME 1, KT 5) > *ḳuru* (HŞ 4), *sarıġ* (KE 16, NF 9, ME 3) > *saru* (MM 2), *sasıġ* (KE 6, NF 5) > *sası* (NF 1), *tirig* (KE "her yerde", NF 14, KT 4, MM 5, ME 3, HŞ 32) > *tiri* (HŞ 3), *toluġ* (KE 12, KT 4, NF 13, MM 2, HŞ 12) > *tolu* (KT 1, ME 1, MM 1, HŞ 1), *uluġ* (KE "her yerde", ME 11, NF "her yerde", MM 4, KT "her yerde", HŞ 9; krş. *ulıġ, uluḳ*) > *ulu* (ME 1, HŞ 1).

Güney-batı Oğuz Türkçesinin özelliği olan çok heceli kelimelerin sonunda /G/ sesinin düşmesi, yukarıda görüleceği üzere nadiren de olsa dönemin bütün eserleri için söz konusudur. İsimden sıfat yapma ekinde de *+lIG / +lUG* > *+lI / +lU* gelişmesi vardır. Ancak HŞ'de ileri derecede olan bu özellik, diğer eserlerde az sayıdaki örnekte bulunmaktadır. Bu konuda

135 KT için verilen değer gerçek değeri yansıtmayacaktır. Çünkü yararlanılan kaynak tam dizin değildir. Bu nedenle sadece kelimenin geçip geçmediği şeklinde değerlendirilmelidir.

Hacıeminoğlu şu açıklamayı yapmıştır: "İsimden isim yapan -lıġ, -lig ekinin sonundaki -*ġ* ve -*g* sesleri metindeki örneklerden dörtte birinde düşmüştür. Bu örnekler metnin tamamı göz önüne alınırsa umumî bir düşme temayülünün başladığını haber verecek niteliktedir."[136] Bu bakımdan HŞ diğer eserlerden ayrılmaktadır diyebiliriz.

KE: *sözli* 195r2, *yürekli* 61v11, *köŋülli* 195r2, *şafālı* 68v8.

NF: *körklü* 189-8, *nikāḫlı* 209-16, *türlü* 194-13.

ME: *baḫtlu* 9-7, *ḳorḳuġlu* 92-4, *oġlanlu* 28-8.

KT: *körklürek* 440b2, *örtüglü* 138b5.

MN: *közlüler* 75, *dudaḳlı* 75, *sözlüler* 75.

HŞ: *atlı* 3811, *ataġlı* 997, *baġlı* 4141, *dağlı* 3992, *körkli* 2566 ~ *körklü* 4093, *köynükli* 3802, *ḳuvvetli* 49, *sözli* 2712, *tatlı* 388, *tilli* 2712, *tünli* 4321, *türlü* 2347, *yaraġlı* 4191, *yazuḳlı* 4603, *yüklü* 2827...

c) -G ~ -K: *aġrıġ* (KE 52r19, NF 167r2, KT 28b7) ~ *aġrıḳ* (KE 121v7), *ısıġ* (KE 69v8, KT 417a7; krş. *ıssıġ* KE 155r15) ~ *ısıḳ* (KE 216v19), *tarıġ* (KE 92v10, NF 362-17) ~ *tarıḳ* (KE 216v4), *uluġ* (KE 153r21, NF 8-14, KT 289b5, MM 11a2, ME 27-7) ~ *uluḳ* (KE 68r12), *yaraġ* (KE 57r17, NF 7-17, MM 25b17, ME 76-7, KT 151a4) ~ *yaraḳ* (KE 123v9), *yarlıġ* (KE 4r18, NF 40-13) ~ *yarlıḳ* (KE 20v19), *yoruġ* (KE 88v17) ~ *yoruḳ* (KE 88v14, NF 318-12).

Çağatay Türkçesinde rastlanılan /ġ/ ~ /ḳ/ karışıklığı Harezm Türkçesi için de söz konusudur. Ancak kelime içinde /ġ/ ~ /ḳ/ dönemin birden fazla eserinde yer aldığı halde kelime sonundaki bu değişme -NF'teki tek örnek dışında- sadece KE'da bulunmaktadır. Bu nedenle KE, söz konusu dönemin diğer eserlerinden Çağatay Türkçesine yaklaşan bu özelliği ile ayrılmaktadır.

Kelime sonundaki *ġ* ~ *ḳ* hadisesini KE'da ve HŞ'de *+lIG / +lUG* isimden sıfat yapma ekinde de görebilmekteyiz:

KE: *aşıġlıġ* 125r13 ~ *asıġlıḳ* 147r3, *başlıġ* 181r7 ~ *başlıḳ* 195r20, *ḳapuġluġ* 28r2 ~ *ḳapuġluḳ* 44r2, *muŋluġ* 61v11 ~ *muŋluḳ* 237r16, *uyatlıġ* 119v21 ~ *uyatlıḳ* 25v15. Bu durum bir örnekte NF'te de vardır: *aġuluġ* 33-16 ~ *aġuluḳ* 350-14.

HŞ: *baġlıḳ* 3182, *ḳılıḳlıḳ* 3550, *azıġlıḳ* 4136.

d) -G ~ -ŋ: *ḳıraġ* (KE 74v6) ~ *ḳıraŋ* (NF 62-5, ME 175-7), *tirig* (KE 16v9) ~ *tiriŋ* (KE 8r12).

136 M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 26.

IV. Ek başında

Dönem eserlerinde ek başı /G/ çoğunlukla korunmuş, bazı istisnalarda ise -Oğuz Türkçesinde olduğu gibi- ek başı /G/ sesi düşmüştür.

a) +GA > +A yönelme hali eki: KE: *bize* 129r10, *ėle* 158r16, (*seniŋ*) *ferciŋe* 19r5, (*seniŋ*) *ferişteleriŋe* 121v8, (*seniŋ ḳutluġ*) *cānıŋa* 238r2, *ḳoldaşına* 135v1, *ḳonçına* 222r3, *köŋline* 224r7, *aṭına* 231r1, (*tegme*) *birine* 115v16, *özlerine* 107v21, *peŧesine* 53r11.

NF: *ehlime* 95-4, *egnime* 287-5, [*seniŋ*] *Rabbuŋa* 9-15, *nefsüŋe* 9-16, *ḥaḳḳıŋa* 10-5, *ümmetiŋe* 10-10, *peyġamberlıḳıŋa* 35-11, *ḥaremüŋe* 42-13, *ümmetleriŋe* 59-17, *ḳısmetiŋe* 77-1, *ḥazretiŋe* 83-16, *beliŋe* 325-12, *köŋlüŋe* 325-13.

ME: *boya ẏet-* 26-6, *borça satıġ* 124-5, *bir yana tur-* 65-5, *soŋına* 73-1, *tüpine* 58-7, *uçına* 218-4.

MM: *ete* 11a16, *köze* 12b16.

HŞ: *cāna* 2084, *emire* 4407, *işe* 4226, *gümāna* 724, *nişāna* 1594, *uġana* 3397, *uyḳuya* 1702, *boynuma* 1738, *irnime* 3488, *dervīşlerine* 2914, *ilgine* 2837, *özine* 3722, *sözine* 4722, *uçmaḫına* 4626.

1. ve 2. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra gelen yönelme hali ekinin -A şeklinde ulandığına dair tanıklar Eski Türkçe dönemi metinleri için de söz konusudur. KE'daki birkaç örnek dışında ME, MM ve HŞ'deki örneklerde ekin baştaki ünsüz yitimi ile gelmesi Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtması bakımından önemlidir.

b) -GAn > -An sıfat-fiil eki: KE: *aġırlayanda* 127r14.

c) -ginçe > -ince zarf fiil eki: KE: *kelinçe* 16r18.

V.2.2.5. /ḳ/ Ünsüzü

Kelime başında /K/ korunmuştur. Ancak birkaç örnekte ḳ- ~ ḫ- değişimi vardır: *ḳatır* (KE 43r2, MR 3-5) ~ *ḫaçır* (KE 208r8) ~ *ḫatır* (KE 230r17) ~ *ḫatır* (KT 258a1), *ḫarpuz* 'karpuz' (KE 12v18).

Kelime içinde bu sesin -ḳ- ~ -ḫ- değişimi şu örneklerde görülmektedir: *aḳıt-* (KE 68r14) ~ *aḫıt-* (KE 248v1), *aḳsaḳ* (KE 111r16) ~ *aḫsaḳ* (KE 10v3, MM 12b14, KT 343b3), *aḫşam* (KE 36v21, NF 25-16, MM 8b11, ME 105-3), *aḫtar-* (KE 97v2, NF 191-16; krş. *aḫtarış-* ME 201-3, *aḫtarıl-* KT 566b5), *ḳısḫa* (HŞ 3944), *oḫşa-* (KE 153v3, NF 303-12, ME 34-7, KT 440b2, HŞ 3603), *saḳsıḳ* (NF 331-1) ~ *saḫsıḳ* (KT 508b5), *toḫşun* (HŞ 1801), *tuṯḫavul* (HŞ 4298), *yaḫşı* (KE 2r21, NF 22-2, ME 33-6, KT 75a5, HŞ 358), *yaḳ-* (ME 7-6, KE 109r11) ~ *yaḫun-* (ME 152-5).

Çağatay Türkçesinde olduğu gibi kelime sonu /ḳ/ sesinin /ġ/'li geçtiği

örneklere KE, HŞ ve MN'de tanık olmaktayız:

KE: *ḳılıḳ* 65v10 ~ *ḳılıġ* 2v3, *tayaḳ* 18r11 ~ *tayaġ* 119v4, *ayaḳ* 'kadeh' 8v18 ~ *ayaġ* 148r18, *azuḳ* 118r7 ~ *azuġ(luġ)* 2r18.

HŞ: *ḳuḍuḳ* 2636.

MN: *ḳamuḳ* 72. (Eserde bu kelime her yerde *ḳamuḳ* şeklinde geçmektedir.)

Bu ses olayı ile ilgili olarak yine KE'da iki ünlü arasındaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleştiğini gösteren örnekler de vardır: *aymaġ(<ḳ)ınġa* 208r10, *saḳın-* 67r18 ~ *saġın-* 215v8, *sıḳa-* 70v12 ~ *sıġa-* 25v4. Buna karşılık yine aynı eserde şu örnekler de bu konudaki tutarsızlığı göstermesi bakımından önemlidir: *başḳa* 122v13 ~ *başġa* 73v123, *abuşḳa* 11v12 ~ *abuşġa* 69v20.

/ḳ/ ~ /ġ/ karışıklığını vermesi bakımından *+ḳı* ~ *+ġı* aidiyet ekinin seyri de önemlidir. Aşağıdaki örneklerden bazıları ötümlüleşmeye örnek teşkil etse de ötümlüleşmeyi gerektirmeyen durumlarda da aynı karışıklık devam ettiği için bu ses hadisesinde değerlendirilmemiştir: *astınġı* (NF 106-4), *bıldurḳı* (NF 309-16) ~ *bıldurġı* (NF 46-17), *burunḳı* (KE 90r4, NF 30-8, MM 9b17) ~ *burunġı* (KE 87r11), *ḫazīnemdaġı* (KE 80r21), *ḳuḍuġdaġı* (KE 70v5), *ozaḳı* (KE 15r5, NF 11-6), *soŋḳıda* (KE 241v12) ~ *soŋġı* (KE 179r14) *uçmaḥdaġı* (KE 33r13), *yanındaġı* (KE 75v21).

Kelime sonu *-ḳ* ~ *-ḫ* için ise şu örnek gösterilebilir: *tansuḳ* (KE 68v2) ~ *tansuḫ* (KE 149r18).

V.2.2.6. /t/ Ünsüzü

Kelime başında /t/ ünsüzü genelde korunmakla birlikte sayılı kelimenin bazı örneklerinde Oğuz grubu Türkçelerinde takip ettiğimiz *t-* > *d-*'ye rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud daha XI. yy'da bu özelliğin Oğuzlara mahsus olduğunu belirtmiştir[137]: "Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler. Türkler deveye تَفَى "tewey" , bunlar دَوَى "devey" derler."

Aşağıda dönem eserlerinde yer alan bu gelişmenin sıklıkları verilmektedir:

KE: *taḳı* (diğer hepsi) > *daġı* (1), *te-* (diğer hepsi) > *de-* (21), *teg* (198) > *deg* (17), *ter* (13) > *der* (2), *tög-* (2) > *dög-* (1), *dudaḳ* (1), *duman* (1), *tur-* (diğer hepsi) > *dur-* (16).

NF: *delü* (1), *delülük* (1).

ME: Eserdeki bu ses gelişmesi konusunda N. Yüce'nin açıklaması

137 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I, TDK, Ankara 1939, s. 32.

şöyledir[138]: "Kelime başında *t-* ~ *d-* değişikliği *Muḳaddimetü'l-Edeb*'de oldukça çok görülen ses hadiselerindendir. Metinde *t-* ile yazılan kelimeler, sayıca daha fazladır. Fakat, bunların aynı zamanda *d-*'li şekillerinin de yaygın bir halde kullanılmış olması, Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi (DLT I 31), *t-*'yi *d-*'ye çeviren Oğuz Türkçesinin Harezm Türkçesinde ne derece ağırlık kazandığını göstermesi bakımından önemlidir." (Birkaç örnek:) *taġ* (2) > *daġ* (1), *taḳıl-* (7) > *daḳıl-* (1), *taŋ* (6) > *daŋ* (2), *taŋırḳa-* (1) > *daŋırḳa-* (1), *taŋsuḳ* (1) > *daŋsuḳ* (3), *tap* (5) > *dap* (1) ...

KT: *taḳuḳ* (3) ~ *daḳuḳ* (2), *tam* (3) ~ *dam* (1), *tar* (8) ~ *dar* (2), *tarlıḳ* (6) ~ *darlıḳ* (3), *dolı* (1)

HŞ: *takı* (38) > *dağı* (1), *te-* (370) > *de-* (3), *teli* (2) > *deli* (4), *degül* (1).

MN: *dik*, *dağı*, *degül*, *dige*, *di-*. (Eserde verilen bu örnekler her yerde /d/'lidir.)

Kelime içinde iki ünlü arasındaki ötümsüz /t/ ünsüzünün ünlü niceliğine bağlı olarak ötümlüleşmesiyle ortaya çıkan *-t-* ~ *-d-*'yi bulunduran kelimeleri dönem eserlerinde şu örneklerde görebilmekteyiz: *ata-* (ME 25-3, KT 327b3) ~ *ada-* (ME 106-6, KT 281a7), *ataġ* 'ada' (KE 140r11) ~ *adaġ* (KE 139v10), *butaḳ* (KE 11v4, NF 255-1, ME 193-2) ~ *budaḳ* (KE 78r9, NF 56-17, ME 169-3), *ḳuduz* (HŞ 4636), *öte-* (KE 181v15, NF 209-9) ~ *öde-* (KE 140v16), *etük* (KE 223r3; krş. *ötük* KE 150r18) ~ *edük* (KE 118v16, MM 12a7).

Bir yarı ünlü ile ünlü arasındaki *-t-* > *-d-*'yi gösteren örnekler de vardır: *kintik* > *kindik* (KE 68r20, NF 104-12), *orta* (KE 304a1) ~ *orda* (HŞ 4543).

Bu konuda KE'daki *at* 'ad' (96r2) ~ *ad* (166v16), *atlıġ* (19v16) 'adlı, namlı' ~ *adlıġ* (191v9) ikili şekilleri kelimedeki ünlü niceliğini vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca yine aynı eserde *ant, art, yanut, ayt-* kelimelerine ünlü ile başlayan ek ulandığında kelime sonundaki ünsüzün ötümlüleştiğini gösteren birkaç örnek vardır: *andım* (49r12; krş. *and iç-* 24r17 ~ *anṭ iç-* 105v17), *ardı* (84r18; krş. *artın* 57v10), *aytıŋ* (64r17) ~ *aydıŋ* (99r1), *yanutın* (51v21) ~ *yanudın* (51v21).

V.3. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (MORFOLOJİ)

V.3.1. İsim

V.3.1.1. İsimlerde çokluk

İsimlerde çokluk bütün kelimelerde -lAr ile yapılmıştır.

---

138 N. Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yayınları: 535, Ankara 1988, s. 20.

V.3.1.2. İsim çekim ekleri

İlgi hali eki (Genetivus): +nIŋ / +nUŋ / +Im

Harezm dönemi eserlerinde ilgi hali eki, yuvarlak ünlüden ve dudak ünsüzünden sonra yuvarlak ünlülü şekli ile kelimeye ulanabilmektedir. Fakat bu kurallı değildir, ikili şekiller ağırlıktadır: *aġunuŋ* NF 34-13, *aṭnıŋ* KE 140v6, *fi'limnüŋ* HŞ 108, *ḳızlarnıŋ* HŞ 644, *ḳapuġnuŋ* NF 104-10, *köknin* HŞ 1487, *köznin* KE 95r17, *ḳulnuŋ* KE 22r4 ~ *ḳulnıŋ* KE 83r3, *ḳuşnuŋ* NF 43-1 ~ *ḳuşnıŋ* KE 177r9, *künnüŋ* KE 14r3 ~ *künniŋ* KE 44v5, *mülknüŋ* NF 50-3 ~ *mülkniŋ* KE 139r19, *nefsnüŋ* MM 4b9.

Birinci tekil şahıs zamirinin ilgi hali iki ayrı şekilde görülmektedir. İlki Eski Türkçedeki *meniŋ*, diğeri ise *menim*'dir. KE'da *meniŋ* şekli yaygın olarak kullanılmakta olup, *menim* 43 yerde geçmektedir. NF'te ise *meniŋ* şekli sadece 6 yerde geçmekte diğerlerinde ise *menim* kullanılmaktadır. Yine HŞ'de de *menim* asıl şekil olmakla birlikte *meniŋ*'e ait sadece 3 örnek bulunmaktadır. MM'de *meniŋ* şekli tek yerde geçmektedir. KE, Eski Türkçedeki bu özelliği yansıtması bakımından dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır.

Yine birinci çoğul şahsın ilgi hali eki *+Iŋ / +nIŋ* ve *+Im* olarak geçmektedir. *bizim* şekli NF'te 41 yerde geçerken *biziŋ* 11 yerde bulunmaktadır. HŞ'de sadece 1 yerde *bizim* (2325), geri kalan yerlerde ise *biziŋ* ve *bizniŋ* şeklindedir. KE'da ise *bizim* şekli yer almamaktadır. NF'te *menim*'e paralel olarak *bizim* şeklinin bulunması Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtması bakımından önemlidir.

Yükleme hali eki (Accusativus): +nI / +n

Yükleme hali eki Türkçe ve yabancı kelimelerde *+nI*'dır. 3. şahıs iyelik eklerinden sonra ek *+n* olarak gelebilmektedir. Fakat bu da kurallı değildir, ikili şekillere rastlamak mümkündür: *boynın* (KE 50v9) ~ *boynını* (KE 62r9, HŞ 1798), *elgin* (KE 12v2) ~ *elgini* (KE 14r14, HŞ 920), *ferişteleri*n (KE 11r5) ~ *ferişteleri*ni (KE 3v5), *ḳılıçın* (HŞ 295), *köŋlekin* (KE 79v7) ~ *köŋlekini* (KE 70v7), *ḳulını* (KE 208v4, NF 3-4) ~ *ḳulın* (KE 66v20).

HŞ'de ise diğer eserlerden farklı olarak 10 yerde yükleme hali eki *+ı / +i* kullanılmıştır.[139]

Örneklerine sadece tarihî Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde[140] rastladığımız

---

139 M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e, s. 52.

140 *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*, (Çeviren: B. Atalay), TDK C.II.21, İstanbul 1945, s. 222.

3. tekil şahıs zamirinin yükleme hali çekimini KE'da bir yerde *onı* 109r19 şeklinde bir örnekte görmekteyiz.

Yönelme hali eki (Dativus): +KA / +GA / +A

Bu ekin kelimeye ulanışında kelime sonu ünsüzüne bağlı olarak ek başı ünsüzü ötümsüz ünsüzle gelebildiği gibi ikili durumlara da çok sık rastlanmaktadır: *anamḳa* (KE 235r1) ~ *anamġa* (KE 51v3), *atḳa* (HŞ 1801) ~ *atġa* (KE 118r1), *atıŋḳa* (NF 279-4), *ayġa* (KE 86r6) ~ *ayḳa* (HŞ 2530), *babamḳa* (NF 357-8), *bakçaḳa* (NF 311-5), *butḳa* (KE 231v13) ~ *butġa* (HŞ 61, KE 16v21), *ḫatunḳa* (NF 151-13) ~ *ḫatunġa* (NF 48-8), *ḳapuġḳa* (NF 85-2, KE 215v1) ~ *ḳapuġġa* (KE 83v4), *tayaḳġa* (KE 151r16), *toprakḳa* (HŞ 934, KE 237r19) ~ *toprakġa* (KE 39r2).

Eski Türkçede olduğu gibi 3. tekil ve çoğul şahıs iyelik eki ile ondan sonra gelen yönelme durumu eki arasında bulunan zamir n'si ek başı /g/ sesi ile birleşerek (n+g>) /ŋ/ sesini oluşturmaktadır. Ancak bu ekler arasında zamir *n*'sinin kullanılması da düzenli olmadığından dönem metinlerinde birden farklı şekiller ortaya çıkmaktadır: *anasıŋa* (KE 38r13) ~ *anasınġa* (KE 128v13, NF 170-9) ~ *anasıġa* (KE 53r16) ~ *anasıḳa* (KE 238r8) ~ *anasıke* (KE 38v19), *ḳoynıŋa* (HŞ 3782), *ḳullarınġa* (HŞ 858), *oġlıḳa* (NF 153-5) ~ *oġlıġa* (NF 339-9) ~ *oġlınġa* (NF 14-14) ~ *oġlıŋa* (NF 221-4), *ornıŋa* (KE 64v15, NF 93-10) ~ *ornınġa* (KE 17v19) ~ *ornıġa* (KE 86v21), *yanınḳa* (MR 7-7) ~ *yanıḳa* (MR 7-8).

KE'da tek yerde 3. tekil şahıs zamirinin yönelme hali almış şekli *oŋa* (174r11) olarak tespit edilmiştir. Bu da yine Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde karşılaştığımız bir yapıdır.

Ek başı ünsüzü /G/'nin düşerek +*A* şeklinde ulandığı örnekler de vardır. (bkz. /G/ Ünsüzü)

ol ve *bu* işaret zamirlerinin yönelme halinin tespit edilen ikinci şekli *aŋar* ve *muŋar*'dır. Bu yapı, yön gösterme eki görevinde de kullanılmıştır. (Bunun için bkz. Yön gösterme hali eki.)

aŋar (KE 28r15: *aŋar ʿāşıḳ boldı*. ME 192-5: *tegdi aŋar*. MM 2b14: *aŋar meŋzegen yoḳ ḳamuġdın arıġ*. NF 43-4: *aŋar taş tegmedi*. HŞ 24: *aŋar hīç oḫşamaz bu barça neŋler*.) KE'da 1, ME'de 3, MM'de 10, NF'te 75 yerde ol zamirinin yönelme hali eki almış şekli olarak kullanılmıştır.

muŋar (NF 112-16: *bu oġlan yaḫşı oġlan bolġay, zīnhār muŋar yaḫşı terbiyet ḳılġıl*. KE 6r11: *şerīʾatde muŋar meŋizlig bir mesʾele bar*. MM 2a16: *şehādet ḳulavuz saʿādet refīḳ / muŋar islām iḥsān ḥaḳīḳat nişān*. HŞ

4342: *muŋar oḫşar tedi.*) şekli örnek cümleleri verilen eserlerde sadece birer defa geçmektedir.

Bulunma - Çıkma hali eki (Locativus - Ablativus): +DA

Genelde bu ek *+dA* şeklindedir. Fakat ötümsüz ünsüzlerden sonra ek *+tA* şeklinde de gelebilmektedir. Ancak bunun örnekleri *+dA* ~ *+tA*'nın ünsüz uyumundan kaynaklandığını söyleyecek derecede tutarlı değildir. Çünkü aynı ünsüzle sonlanan kelimelerden sonra bu ek iki şekilde de ulanmaktadır. *āḫiretde* (NF 63-2) ~ *āḫirette* (NF 16-4), *keltürmişde* (KE 199v15) ~ *keltürmişte* (KE 239v17), *müŋüşde* (NF 12-1) ~ *müŋüşte* (NF 191-3), *Tevrītde* (KE 62r1) ~ *Tevrītte* (KE 239v3), *tüşde* (KE 82r15), *vaḳtda* (KE 21r4) ~ *vaḳtta* (NF 39-12).

Harezm Türkçesinin temel eserleri olan KE ve NF'te ekin kullanılışı ek başı ünsüzü bakımından pek çok örnekte tutarsızlık gösterirken HŞ'de sadece 6 yerde ötümsüz ünsüzden sonra ek *+tA* olarak gelmiştir.[141]

Bu ekin Eski Türkçede olduğu gibi çıkma hali eki görevinde kullanılışı bazı örneklerde devam etmektedir: *ferişţelerde biri* (KE 20r4), *köksünde yumruḳladı* (KE 241r8), *aġzında öper erdi* (KE 247v20), *oġlanlarında er oġlı* (KE 35r1), *ḳızlarda birin* (HŞ 632), *iḍi atında soŋ* (HŞ 783).

Çıkma hali eki (Ablativus): +DIn

Çıkma hali eki bütün kelimelerde *+dın / +din*'dir: *açlıḳdın* (NF 19-12), *atadın anadın* (MM 16b13), *atındın* (HŞ 3749) ~ *atıdın* 1100), *boḍnındın* (KE 31v6) ~ *boḍnıdın* (KE 132r2), *oġraḳdın* (KE 82r3), *taġındın* (NF 38-11) ~ *taġıdın* (NF 38-11), *neydin* (MN 7)

+dIn ayrılma hali eki Eski Türkçedeki şekli (*+tIn*) ile sayılı örnekte geçmektedir: *noḫūdtın* (NF 43-1), *taştın* (HŞ 4283, 4552, 4558, 4589; MN 7), *toprāḳtın* (MN 6).

Ek, Güney-batı Türkçesindeki şekliyle (*+dAn*) bu dönem eserlerinde nadiren de olsa yer almaktadır. KE'da 9 yerde üstün tenvini ile geçmektedir: *ḥaḳdan* (61v9), *ḥālden* (16r11), *közlerinden* (183r13), *tegmesder burun* (70v9), *tepesinden* (69r4), *tüşmezden aşnu* (71r20), *yerden* (115r4), *yapurġaḳdan* (12v13), *yaratmazdan aşnu* (21r12).

NF'de tek örnekte: *andan* (370-2), HŞ'de altı örnekte *+dAn* tespit edilmiştir: *andan* (1016, 1709, 1902), *cānımdan* (4693), *bulutdan* (4481), *baġdan* (337), *yerden* (300), *közden* (913).

---

141 M. N. Hacıeminoğlu, y.g.e., s. 56-57.

Eşitlik hali eki (Equativus): +çA

ʿādetimizçe (NF 46-3), *artınça* (NF 33-5), *aŋaça rızā berdi* (KE 82v11), *suwça* (KE 129r15), *çıçala barmakça* (KE 121v1), *buyurmışça* (MM 6b12), *soŋınça* (MM 6a5), *itçe* (HŞ 2639), *şīrīnçe* (HŞ 3068).

Yön gösterme hali eki (Directivus)

a) +GArU / +KArU / +KArI: *artḳaru* (KE 81v13, HŞ 476) ~ *artġaru* (KE 227r2, ME 13-4) ~ *artḳarı* (KE 177r12), *içkerü* (KE 11v7) ~ *içkeri* (KE 147v8), *ilgerü* (KE 58v4, HŞ 1780; krş. ME *ilerü* 18-8) ~ *ilgeri* (KE 83v5), *taşḳaru* (KE 16v6, NF 167-11) ~ *taşġaru* (KE 25v10) ~ *taşḳarı* (KE 109r19), *yoḳaru* (< *yoḳ+ġaru*) (KE 7r17, ME 10-3) ~ *yoḳarı* (KE 69r21)

b) +rA: *asra* (NF 204-10, MM 15a5, ME 186-5, HŞ 4665), *içre* (NF 360-9, KE 4v6, MM 4a8, HŞ 218), *soŋra* (KE 54r3, NF 258-6, ME 73-2, KT 77b2, MM 8a3, HŞ 2388), *taşra* (NF 360-12, KE 156v11, HŞ 4286)

c) +rU: *öŋrü* (MM 14a4)

d) +ŋaru / +ŋar: *aŋaru* ME'de sadece 2 yerde tespit edilmiştir: *aŋaru berü yarıştılar anıŋ birle* 123-2, *aŋaru berü eltti suwnı* 228-4.

aŋar yön gösterme işlevinde ME ve HŞ'de 2 yerde tespit edilmiştir: *ḳunuşdı anıŋ tapa ewdi aŋar* ME 174-2, *oġḳa kirdi aŋar* ME 178-7; *sürüp şebdiz aŋar yil teg yite kör* HŞ 734, *munı terk it bar kit aŋar oḳ* HŞ 894.

Vasıta hali (Instrumentalis)

a) +n: *aḍaḳın tur-* (KE 37r6), *arḳan* (MM 12b17), *azın azın* (HŞ 1295), *cānsızın* (HŞ 4310), *eḍgün* (MM 7a6), *ġarībluḳın ḳaytġay* (NF 7-3), *kördi anı öz közin* (KE 151v13) ~ *ḫıyānet közün bakġan* (KE 249r10), *küçün* (HŞ 4710), *tilin* (MM 17b3), *tün kündüzün* (KE 2v6) ~ *tünin kündüzin* (KE 31r18), *ol vaḳtın bilgey-müz* (NF 34-15), *yalġuzun* (KE 36v11, MM 12a5, HŞ 3313), *yanın yıḳıldı* (NF 12-16).

b) +lA: *biligle* (MM 8a8), *taŋla* (KE 91v20), *tünle* (KE 22r18, NF 49-17, MM 11a11).

c) *birle, bile, birlen* instrumental edatları da bu eklerin görevinde kullanılmıştır: *bile* (KE 223r18, NF 72-9, ME 115-6, MM 1a15, HŞ 108, MN 67) ~ *birle* (KE 4r11, NF 2-8, ME 3-7, MM 2a7, HŞ 262, KT 185b8, MN 83) ~ *birlen* (KE 3v9).

V.3.1.3. İyelik ekleri

Birinci tekil şahıs: +m / +Im / +Um

Ekin bağlayıcı ünlüsü ulandığı kelimenin son ünlüsüne göre dar veya yuvarlak ünlülü olmaktadır. Fakat nadiren de olsa aynı kelimeye ekin hem yuvarlak hem dar ünlülü şekilde ulandığını gösteren çekimler de vardır.

İçerisinde yuvarlak ünlü bulunmadığı halde /b/, /p/, /m/, /v/ ... gibi ünsüzlerle sonlanan kelimelere birinci ve ikinci tekil ve çoğul iyelik ekleri yuvarlak ünlülü de gelebilmektedir: *ʿammumnı* (KE 21r9), *andım* (KE 49r21), *aymāḳım* (MM 25b8), *ewümde* (NF 22-2) ~ *ewimde* (NF 401-17, KE 143r12) ~ *ewümge* (KE 64v12), *iḍim* (KE 81r1), *ḳapuġumda* (KE 33v6) ~ *ḳapuġımda* (KE 33v4), *keremimdin* (KE 189r2), *ḳızım* (NF 121-3), *körküm* (KE 109r14), *ḳulum* (NF 60-1), *mülküm* (KE 133r15, NF 431-1) ~ *mülkim* (KE 153v4, NF 42-10), *sözüm* (MM 25b9).

İkinci tekil şahıs: +ŋ / +Iŋ / +Uŋ

aḍaḳıŋ (MM 19a14), *aḳaŋġa* (KE 45v16), *ʿālemiŋ* (NF 413-13), *ʿammuŋ* (KE 191r8), *anaŋḳa* (NF 221-14), *ayaŋ* (MM 7b1), *balıŋ* (HŞ 786), *boḍuŋ* (HŞ 1666), *evüŋ* (HŞ 2951), *ewüŋde* (NF 95-7) ~ *ewiŋde* (NF 224-3), *ḳaygıuŋ* (KE 155r19), *keremüŋ* (NF 114-9) ~ *keremiŋ* (KE 188v6), *kitābıŋ* (KE 173r13) ~ *kitābuŋnı* (KE 53r20, NF 150-13), *közüŋ* (KE 79v1), *köŋlüŋni* (NF 243-13) ~ *köŋliŋni* (NF 248-2), *nasībüŋ* (HŞ 1933), *oġluŋ* (KE 52r1) ~ *oġlıŋġa* (KE 133r8), *tegürgeniŋdin* (KE 46r6), *yüzüŋ* (MM 2b7).

Üçüncü tekil şahıs: +I / +U / +sI

Ünsüzle sonlanan kelimelerden sonra *+I*, ünlü ile sonlanan kelimelerden sonra *+sI* şeklinde gelen 3. tekil şahıs iyelik eki, aşağıdaki örneklerde sistemli olmamakla birlikte ulandığı kelimenin son hece ünlüsünün yuvarlak olmasından dolayı ilerleyici ünlü benzeşmesi ile yuvarlak ünlülü yani *+U* şeklinde gelebilmektedir.

KE: *boynıŋġa* 39r1 ~ *boynıġa* 82v12 ~ *boynıŋa* 28v13 ~ *boynuŋġa* 46r2 ~ *boynuŋa* 224v1, *köksinde* 42r12 ~ *köksünde* 241r18, *köŋlini* 181v21 ~ *köŋlüni* 187v20, *köŋlige* 93v10 ~ *köŋlüge* 40v8 ~ *köŋliŋe* 54v14 ~ *köŋlüŋe* 109v5, *köŋlinde* 32v14 ~ *köŋlünde* 80r4 ~ *köŋlide* 87r7, *ornıŋġa* 15r1 ~ *ornıġa* 86v21 ~ *ornuŋġa* 35r10, *ornında* 52v5 ~ *ornıda* 176v17 ~ *ornunda* 45r5, *özin* 50v9 ~ *özini* 47v13 ~ *özüni* 62r20, *özige* 47v17 ~ *öziŋe* 7v4 ~ *özüŋe* 45r10 ~ *özine* 108v14, *soŋınça* 82v9 ~ *soŋunça* 13r20 ~ *soŋıça* 135r5, *tüşinde* 69r2 ~ *tüşünde* 99v17, *yüzindin* 62v6 ~ *yüzündin* 104v3, *yüzinde* 24v3 ~ *yüzide* 114v14.

NF: *köŋlindin* 397-9 ~ *köŋlidin* 73-14 ~ *köŋlündin* 394-5, *soŋında* 202-6 ~ *soŋunda* 83-12, *ḳorḳuġındın* 234-5 ~ *ḳorḳuġudın* 66-5, *üvüşlüküni* 3-11.

MM: *yolında* 24b8 ~ *yolunda* 24b2.

Yukarıdaki örneklerde de vurgulandığı üzere üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra ulanan isim çekim eklerinde zamir *n*'sinin kullanımı tam bir tutarsızlık içindedir.

Birinci çoğul şahıs: +mIz / +ImIz / +UmIz /+UmUz

Ünsüzle sonlanan kelimelerden sonra araya bir bağlayıcı ünlü girmektedir. Bu ünlü diğer şahıslarda olduğu gibi ulandığı kelimenin son hece ünlüsüne bağlı olarak ekin ünlülerini yuvarlaştırabilmektedir: *atamız* (KE 11r4), *aramızda* (KE 35v8), *ḫaberimiz* (NF 47-17), *köŋlümiz* (KE 73r9, HŞ 89), *közümiz* (KE 209v8), *ḳulumuz* (NF 52-3), *küçümiz* (KE 35v8), *mālımız* (KE 77r3), *neersemiz* (NF 253-16), *nefsümüz* (NF 302-1), *oġlumuz* (NF 359-13), *ornumız* (KE 103r1), *ʿömrümüz* (HŞ 1065), *özümizni* (KE 90v13, MR 43-9; *özümiz* HŞ 4032) ~ *özümüzni* (NF 426-16) ~ *özimizge* (KE 90v14), *sözümiz* (KE 202v17), *suwumız* (KE 35v7).

N. Hacıeminoğlu, HŞ'de bu ekin yukarıdaki tek örnekte *+müz* şeklinde tespit edildiğini bildirmektedir. KE'da ekin yuvarlak ünlülü şekli tespit edilememesine rağmen NF'te yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra ekin *+UmUz* şeklinin kullanımı yaygındır.

İkinci çoğul şahıs: +nIz / +IŋIz / +ŋUz / +UŋIz / +UŋUz

başıŋız (HŞ 1015), *evüŋüz* (HŞ 955), *içiŋizde* (NF 168-15), *ḳayuŋız* (KE 21r16) ~ *ḳayuŋuz* (KE 50r9), *ḳoluŋuz* (HŞ 205), *küçüŋiz* (KE 118r4), *oġullarıŋız* (NF 139-7), *ölümüŋüz* (NF 118-17), *özüŋüzni* (KE 5r18) ~ *özüŋizni* (KE 84v9), *sözüŋiz* (KE 176v9), *tonuŋuz* (NF 86-13) ~ *tonuŋız* (NF 105-15), *uluġluḳuŋuznı* (NF 51-8), *uyḳuŋuz* (NF 103-8).

Üçüncü çoğul şahıs: +lArI

eḏgüleri (NF 304-1), *kefenlerin* (KE 36v4), *sözleri* (MM 22a13), *ḳuşları* (HŞ 1500).

V.3.1.4. Zamirler

Şahıs zamirlerinin aldıkları çekim ekleri isim çekim ekleri ile aynıdır. Şahıs çekiminin asıl özelliği çekimde kök ünlülerinin değişikliğe uğramasıdır.[142]

Harezm Türkçesi metinlerinde Eski Türkçede olduğu gibi *biz* ve *siz* çoğul şahıs zamirleri üzerine ayrıca *+ler* çoğul eki de ulanmakta ve o şekilde hal ekleri ile çekime girebilmektedir. Aynı durum ek fiil görevindeki şahıs zamiri ve şahıs eklerinde de görülmektedir. Örneğin, *kim sizler* (NF 56-1), *ḳılıp turur sizler* (NF 385-10), *ḳayıtġay sizler* (NF 93-4). Yukarıdaki özelliğe benzer bir durum 2. çoğul şahıs emir çekiminde de görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi bu çekim *-ŋ / -Iŋ / -IŋIz* yanında *-ŋlAr* ekiyle de yapılmaktadır. Fiil bahsinde bu husus ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

142 Ayrıca *men* ve *sen* zamir köklerinde /e/ ünlüsünün yazımında /e/ ~ /i/ karışıklığı devam etmektedir. Fakat burada bütünlüğü sağlamak amacıyla bu ayrıntıya gidilmemiştir.

HŞ'de iki örnekte çıkma hali eki Eski Türkçede olduğu gibi ilgi halinden sonra gelmiştir: *miniŋdin* 4680, 4679. Ayrıca yine HŞ'de *sen* zamiri üzerine *+sız* yokluk eki iki örnekte ilgi hali ekinden sonra ulanmaktadır: *siniŋsiz* 1402, 1698. Söz konusu eser bu yönüyle dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır.

Tekil	1. şahıs	2. şahıs	3. şahıs
Yalın hal	*men*	*sen*	*ol*
İlgi hali	*meniŋ, menim*	*seniŋ*	*anıŋ*
Yükleme hali	*meni*	*seni*	*anı, [onı]*[143]
Yönelme hali	*maŋa*	*saŋa*	*aŋa, aŋar, [oŋa]*
Bulunma hali	*mende*	*sende*	*andın*
Çıkma hali	*mendin, [meniŋdin]*	*sendin*	*andın*
Eşitlik hali	*mençe*	——	——
Vasıta hali	——	*senin*	*anın*

Çoğul	1. şahıs	2. şahıs	3. şahıs
Yalın hal	*biz, bizler*	*siz, sizler*	*olar, anlar, alar*
İlgi hali	*biziŋ, bizniŋ, bizim, bizleriŋ*	*siziŋ, sizniŋ, sizleriŋ*	*olarnıŋ, anlarnıŋ, alarnıŋ*
Yükleme hali	*bizni, bizlerni*	*sizni, sizlerni*	*olarnı, anlarnı, alarnı*
Yönelme hali	*bizge,bizlerge, [bize]*[144]	*sizge, sizlerge*	*olarḳa, anlarġa, alarġa*
Bulunma hali	*bizde, bizlerde*	*sizde, sizlerde*	*olarda, anlarda*
Çıkma hali	*bizdin, bizlerdin*	*sizdin, sizlerdin*	*olardın, anlardın, alardın*

Zamirler konusunda, İşaret Zamirleri, Soru Zamirleri, Dönüşlülük Zamirleri, Aidiyet Zamiri gibi gruplar tek tek ele alınmamıştır. Çünkü bu çalışmada amacımız üzerinde durulan dönemin tam bir grameri ni ortaya koymak değildir. Amacımız, Harezm Türkçesi metinlerini kendi içinde karşılaştırmak ve Türkçenin diğer tarihî dönemleri ve alanları ile ilişkisini, bu yolla benzerlik ve

143 *onı* ve *oŋa* KE'da birer örnekte geçmiştir. (bkz. Yükleme Hali Eki, Yönelme Hali Eki.)

144 *bize* sadece KE'da tek örnekte tespit edilmiştir. (bkz. Yönelme Hali Eki)

farklılıklarını ortaya koymaktır. Çalışmanın genelindeki tutumdan bu anlaşılacaktır.

V.3.1.5. Sıfatlar

Sayı sıfatları ile nitelenen kelimeler genelde tekil olarak gelirken çoğul halde geldiği örnekler de vardır. Bunun örneklerine Eski Türkçede de rastlamak mümkündür[145]: *ėki iḍişler* (KE 209r10), *üç sewünçler* (KE 226v12), *on abuşḳalar* (KE 229v5), *tört ayaḳların* (KE 220v10).

V. 3.1.5.1. Sıra Sayı Sıfatı Eki

+°nç ~ +°nçI: *birinçi* (KE 41v12), *ėkinç* (HŞ 4252), *ėkkilenç* (KE 110v2) ~ *ėkilençi* (ME 136-7), *üçünç* (HŞ 392, KE 66r4, NF 30-8) ~ *üçinç* (NF 54-4) ~ *üçünçi* (KE 13v1, KT 421a2, NF 155-15) ~ *üçinçi* (NF 261-11), *törtinç* (HŞ 159, NF 2-15) ~ *törtünç* (KE 73r21) ~ *törtinçi* (HŞ 2908, NF 137-7) ~ *törtünçi* (NF 188-15, KE 85v21), *bėşinç* (KE 13v4) ~ *bėşinçi* (KE 18r21), *seksinçi* (HŞ 4061), *onunç* (KE 73v1) ~ *onunçı* (KE 25r14), *on ėkinç* (KE 123r8), *on üçünçi* (KE 198r17), *ḳırḳınç* (KE 248v10).

V.3.1.5.2. Topluluk Sayı Sıfatı Eki

a) +AGU > +ev: *biregü* (KE 18r9) ~ *birev* (KE 173v12), *ėkegü* (HŞ 4497) ~ *ikigü* (ME 106-4), *üçegü* (KT 198a3), *törtegü* (HŞ 164), *altaġu* (KE 86v18), *onaġu* (KE 63r4)

V.3.1.5.3. Karşılaştırma Ekleri

a) +rAK üstünlük eki: *ʿacāibraḳ* (HŞ 428), *arıġsızraḳ* (KE 36v12), *batraḳ* (KE 70v2), *yigrek* (MM 15b16), *ḥaḳraḳ* (KE 33v7), *ḳatıġraḳ* (NF 34-11), *tarraḳ* (NF 49-15), *tatlıraḳ* (HŞ 3667), *yaḫşıraḳ* (NF 15-8), *yavuḳraḳ* (HŞ 3740)

b) +GınA / +ḳına küçültme eki: *azġına* (KE 101v18) ~ *azḳına* (KE 246r5), *ḳurtġına* (KE 151v1), *yaşġınam* (KE 77r21), *közginem* (KE 83r17), *sözginem* (KE 83r12).

V.3.1.5.4. Birliktelik Eki: +lI ... +lI

oḍaġlı uyḳulı arasında Ādemnüŋ bıḳın eyegüsindin sol yanındın Ḥavvānı yaratdı (KE 7v6), *ferişteler öŋli soŋlı secde ḳılmış iḥtimāli bolġay erdi* (KE 9r7), *ḥicr yerinde olturur erdiler Şāmlı Hicāzlı arasında* (KE 31v6).

V.3.1.6. Fiiler

V.3.1.6.1. Soru Şekli

Bu ek çoğunlukla zaman eklerinden sonra, şahıs eklerinden ise önce gelmektedir. Soru eki genelde Eski Türkçede olduğu gibi *-mU*'dur. Fakat

145 A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 104.

HŞ'de bir örnekte Eski Anadolu Türkçesindeki gibi *-mı* şeklindedir: *ḳılnur mı* (4377).

İsimlerden sonra gelen soru eki o ismi soru bildiren fiil durumuna sokmaktadır. Yani *-mU* soru eki aynı zamanda soru ifade eden bir bildiricidir. NF'te tek örnekte isme gelen soru eki *-mı* şeklindedir: *munça mı* (190-6).

V.3.1.6.2. Bildiriciler

Olumlu Bildirmeler

a) Şahıs zamirleri ile yapılanlar:

1. t. şahıs	men	*bendeŋ men* (KE 147r9), *küçlügrek men* (NF 50-15)
2. t. şahıs	sen	*sen sen* (HŞ 4597), *ḥalīm sen* (MM 25b13), *ṣanem sen* (MN 43)
3. t. şahıs	ol	*bu ne ol* (KE 14r13), *sanlıġ ol* (HŞ 2756)
1. ç. şahıs	biz -miz	*āzād biz* (HŞ 2914), *rāżī biz* (NF 77-2), *āzād mu biz* (KE 233r7) *rāżī-miz* (NF 256-13), *çıġay-miz* (KE 138v16)
2. ç. şahıs	siz sizler	*yalavaçım siz* (KE 125r7), *kimler siz* (NF 56-1) *kim sizler* (NF 54-5)

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerindeki *ol*'un kopula fonksiyonu bu dönem metinlerinde de geçmektedir.

1. çoğul şahıs bildiricisi olarak *biz* zamirinin yanında *-miz*'in kullanıldığına dair örnekleri KE ve NF'de görmekteyiz. KE'da 1. çoğul şahıs bildiricisi olarak genelde *-miz* kullanılmış olup *-biz* şekli sadece 4 örnekte geçmiştir. NF'de ise bu konuda denk bir kullanım vardır.

b) *er-* ~ *i-* fiili ile yapılanlar:

Geniş Zaman

1. t. şahıs	erür men	*men erür men* (KE 24v21), *berk erür men* (HŞ 3046)
2. t. şahıs	erür sen	*İlyās erür sen* (KE 159r11), *Rabbümüz erür sen* (NF 273-5), *ḫatunı erür mü sen* (KE 234v1)
3. t. şahıs	erür	*maʿnīsi erür* (KE 192v8), *yükey erür* (ME 206-5)

1. ç. şahıs	——	
2. ç. şahıs	erür siz	*mü'min erür siz* (NF 324-13), *şāgirdi erür mü siz* (NF 190-13)
3. ç. şahıs	erürler	*kāfir erürler* (KE 215v12), *ehl erürler* (HŞ 1567), *içinde oḳ erürler mü* (KE 230r14)

Hikâye Kipi

1. t. şahıs	erdim	*cuhūd erdim* (KE 220v15), *Mekkede erdim* (NF 27-9)
2. t. şahıs	erdiŋ / erdüŋ	*ḳayda erdiŋ* (NF 62-14), *yalġuz erdüŋ* (KE 42v2)
3. t. şahıs	erdi / idi	*bāġ erdi* (HŞ 1314), *bar erdi* (MM 9b3), *bar idi* (HŞ 80), *şāh idi* (KE 137r8)
1. ç. şahıs	erdük / idük	*seferde erdük* (NF 120-4), *Mīnāda erdük* (KE 208r17), *kelin doyında erdük* (ME 27-2), *şāgird idük* (HŞ 2353)
2. ç. şahıs	erdiŋiz	*peyġāmber erdiŋiz* (NF 85-13), *üze erdiŋiz* (KE 233r13)
3. ç. şahıs	erdiler	*kāfirler erdiler* (KE 10v15), *arada erdiler* NF 42-16)

Rivayet Kipi

1. t. şahıs	ermiş men	*velī ermiş men* (NF 375-13)
2. t. şahıs	ermiş sen / imiş sen	*cādū ermiş sen* (KE 34v22), *cādū imiş sen* (KE 205r14), *ot imiş sen* (HŞ 3567)
3. t. şahıs	ermiş / imiş	*perīlig ermiş* (HŞ 578), *ḳoyġan imiş* (KE 144r19), *yoḳ imiş* (HŞ 2216)
1. ç. şahıs	——	
2. ç. şahıs	ermiş siz	*oġrılar ermiş siz* (KE 96v10)
3. ç. şahıs	ermişler	*küçlüg ermişler* (KE 118r13)

Şart Kipi

1. t. şahıs	erse men / ersem	*düşmānı erse men* (HŞ 4381), *baġda ersem* (HŞ 4415), *bar ersem* (KE 144r16)
2. t. şahıs	erseŋ / iseŋ	*bīzār erseŋ* (NF 416-16), *şāh iseŋ* (HŞ 3641)
3. t. şahıs	erse / ise	*çın-oḳ erse* (MM 2a9), *oġrı ise* (HŞ 3875)
1. ç. şahıs	erse-miz	*köni sözlüg erse-miz* (KE 71v16)
2. ç. şahıs	erseŋiz	*mü'min erseŋiz* (KE 171v17)
3. ç. şahıs	erseler	*bu sözde erseler* (KE 24v10)

er- > *i-* şekli sadece KE ve HŞ'de vardır. Ek fiil görevinde KE'da 12 yerde geçen *i-*, HŞ'de tek örnekte de ekleşmiştir: *yaraş bu baġrı baş birle iy yār / kim uş tün bardı bu kün ḳalmayısar* (3946).

KE'da da Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *er-* > Ø olduğu örnekler birleşik kip çekiminde ele alınacaktır.

c) *tur-* fiili ile yapılanlar:

Bunlar geniş zaman ifade ederler.

1. t. şahıs:	turur men	*men aġuluġ turur men* (NF 33-16), *küŋi turur men* (KE 47r1)
2. t. şahıs	turur sen	*ḳarındaşı turur sen* (NF 13-12), *ne ḳuş turur sen* (KE 33r11)
3. t. şahıs	turur	*içinde turur* (NF 2-14), *artuḳ turur* (HŞ 2315), *kümüşdin turur* (KE 3v12)

1. ç. şahıs	turur-miz	*oġlanları turur-miz* (NF 114-1), *ferişteleri turur-miz* (60v16)
	turur biz	*biz maḥrūm turur biz* (NF 76-1), *āzād turur biz* (KE 233r7)
2. ç. şahıs	turur siz	*siz kim turur siz* (NF 64-8), *oġlanları turur siz* (KE 93v14)
3. ç. şahıs	tururlar	*anlar tururlar* (NF 55-4), *kitāb eḍeleri tururlar* (KE 230v11)

Harezm Türkçesi metinlerinde az sayıda da olsa *tur-*'un ekleştiği (*-tur*)

örnekler vardır. HŞ'de 9 yerde *-tur* (*artaḳraḳtur* 3310, *tanuḳtur* 3573), ayrıca bir örnekte de *t- > d-* ile *-dur* şekli kullanılmıştır: *bardur tapuġçıŋ* 3329.

MN'de bildirici olarak *turur* yer almamaktadır. Bunun ekleşmiş şekli olan *-tur* veya *-dur*'lu örnekler ise şunlardır: *yoḳtur* 91, *ġanīmetdür* 47, *mübāḥdur* 47, *köpdür* 62, *ölümdür* 81, *muḥāldür* 81.

KE'da *t- > d-* ile *dur* bildirici eylemi 1 yerde, *-dur* şeklindeki ekleşmiş yapı ise 15 yerde kullanılmıştır: *yoḳdur* 9v12, *kimdür* 104r2, *körklügdür* 81r2, *oġrıdur* 104r16, *uçmaḥda mudur* 155r17, *yerdür* 115v14, *ḳılıpdur* 90v10.

KE, MN ve HŞ *er- > i-* ve *t- > d-* gelişimi ile *-tur > -dur*'un ekleşmiş şekli Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtması bakımından önemlidir.

d) Fiilsiz yapılan bildirmeler:

bar: *yaratġanlar bar* (KE 3r1), *raġbetim bar* (HŞ 239), *depnüşmek bar* (ME 123-3), *sınaġ bar* (KT 7b5), *köŋül bar* (MM 4b14).

kerek: *yaraşmaḳ kerek* (KE 42v20), *ḳulavuz kerek* (NF 23-10), *temāşā kerek* (MM 3b14), *uluġ başlıġ kerek* (HŞ 3512)

yeg: *mendin yegrek* (KE 38r15), *tutsa yeg* (MM 11b9), *bu yegrek* (NF 263-1), *ölmek yeg* (HŞ 2607)

Olumsuz Bildirmeler

a) er- ~ i- fiili ile yapılanlar:

1. t. şahıs	ermez/s men	*tüş ermes men* (KE 79v13), *dīni üze ermez men* (KE 30r16), *dīv ermez men* (HŞ 2621), *teŋriŋiz ermes mü men* (KE 10r19), *lāyıḳ ermez men* (NF 196-5), *oḳıġan ermes men* (NF 7-15)
	imez men	*Ferhād imez men* (HŞ 3553), *ḳuş imes men* (MN 134)
2. t. şahıs	ermez/s sen	*ḥācet ermes sen* (KE 49r18), *ḳonaḳ ermez sen* (HŞ 3296), *sen ermes mü sen* (KE 212r4), *peyġāmber ermez sèn* (NF 410-8), *sen ermes sen* (NF 62-12)
3. t. şahıs	ermez/s	*kişilik ermez* (HŞ 3905), *ʿāḳil ma ermez* (KE 10r18), *ādemī ermes* (KE 86r18), *boḍluġ ermez* (NF 23-4), *ṣavāb ermes* (NF 19-13)
	imez/s	*nişānı imes* (KE 82r9), *toprak imez* (HŞ 2555)

1. ç. şahıs	ermez/s-miz imez biz	*muḥtāc ermez-miz* (KE 59v13), *oġrı hem ermes-miz* (KE 94r13), *tap ermes mü-miz* (KE 67v14), *ḫoşnūd ermez-miz* (NF 440-3) *şükr imez biz* (HŞ 2915)
2. ç. şahıs	ermes siz	*teŋ ermes siz* (KE 224r11)
3. ç. şahıs	ermez/sler	*muḫlaş ermezler* (KE 82v6), *birle ermesler* (KE 214r9), *faḳīh ermezler mü* (NF 232-14)

-mAz olumsuzluk ekinde Karahanlı Türkçesindeki gibi son sesin *-s* olduğu örnekler KE, NF ve MM'de sıklıkla görülmektedir. KE'da *er-* fiilinin olumsuz 1. tekil şahıs çekiminde 1 defa *ermez men* 12 defa *ermes men* geçmiştir. 2. tekil şahıs çekiminde de bütün örnekler *-mes*'lidir. Yine MM'de *er-* fiilinin olumsuzuna dair bütün örnekler *ermes* şeklindedir.

b) Bazı örneklerde de olumsuz bildirme *yoḳ* ile yapılmaktadır: *küwengü nerse yoḳ* (KE 6r19), *secde ḳılmışı yoḳ* (NF 118-15), *yoḳ ḳorḳunç* (KT 41b6), *yoḳ ḳurtulmaḳ vaḳti* (KT 432a4), *yoḳ bilgü yol* (MM 11a4), *yoḳ sarāy içinde hīç kimerse* (ME 189-3), *hīç yoḳ baḳġu imkān* (HŞ 212).

V.3.1.6.3. Fiil Çekimi

V.3.1.6.3.1. Basit Zamanlar

Belirli Geçmiş Zaman

1. t. şahıs	-DIm / -DUm
2. t. şahıs	-DIŋ / -Duŋ
3. t. şahıs	-DI

1. ç. şahıs	-DımIz / -dImUz / -dUmIz / -DUK
2. ç. şahıs	-DıŋIz /-dUŋIz / -dUŋUz, [-diŋizler]
3. ç. şahıs	-DılAr

Ek ünsüzü *d-*, ötümsüz ünsüzle sonlanan fiil köklerine ulandığında ünsüz benzeşmesi sonucu *t-* gelebilmektedir. Ayrıca ek ünlüsü ulandığı fiilin ünlü niteliğine göre dar veya yuvarlak ünlü olabilmektedir. Bu özellikler KE dışında dönemin diğer eserlerinde daha sistemlidir. KE'da aynı fillin farklı şekillerde bu belirli geçmiş zaman çekimi yapılabilmektedir: *işitdim* (KE 11v12) ~ *işittim* (KE 78r7), *öltürdüŋ* (KE 17r16) ~ *öltürdiŋ* (KE 113v3),

işitdiŋ mü (205r2) ~ *işittiŋ mü* (245v13), *açtı* (123v18) ~ *açdı* (KE 11r18), *ḳoḍḍı* (6r5) ~ *ḳoḍtı* (226r15), *yetdi* (39v1) ~ *yetti* (155r20), *işitdimiz* (120v9) ~ *işitdük* (187r12) ~ *işittük* (206r3), *ayduḳ* (90r3) ~ *aydımız* (73v3), *aymaduḳ* (149v5) ~ *aymadımuz mu* (21r12), *öltürdük* (162r9) ~ *öltürdümiz* (36r2), *kördük* (88r11) ~ *kördümiz* (208v21), *bolduŋız* (196v1) ~ *bolduŋuz* (223v15), *işitdiŋiz mü* (200r9) ~ *işittiŋiz mü* (207v20), *kördüŋiz mü* (98v18) ~ *kördiŋiz mü* (134r8), *atdılar* (41v8) ~ *attılar* (179v11)

Belirli geçmiş zaman 1. çoğul şahıs çekim eki HŞ'de sistemli olarak *-DUK*'tur. Fakat KE'da bu çekim *-DUK* yanında -sıklıkla- daha eski şekliyle yani *-DImIz* olarak devam etmektedir. NF'de de birkaç örnekte *-dımız* şekli yaşamakta olup genelde *-DUK*'tur: *yıġladımız* (103r8).

Ayrıca 2. çoğul şahıs için NF'de tek örnekte geçen *keterdiŋizler* (33-2) şekli de dikkat çekicidir.

HŞ'de 1. tekil şahıs çekiminde şahıs eki tek örnekte *-men*'dir: *çıḳarġay men tedi men* (500).

Belirsiz Geçmiş Zaman

I.

1. t. şahıs	-mIş men
2. t. şahıs	-mIş sen
3. t. şahıs	-mIş
1. ç. şahıs	——
2. ç. şahıs	-mIş siz
3. ç. şahıs	-mIşlAr

II.

Örneklerine Çağatay Türkçesinde sıkça rastladığımız *-Ip* /*-Up* zarf-fiil eki üzerine 1. ve 2. tekil ve çoğul şahıslarda şahıs zamiri, 3. şahısta *-dUr* getirilerek yapılan belirsiz geçmiş zaman görevinde kullanılan zaman eki, KE, MN ve MR'de birkaç örnekte geçmektedir:

KE: *ant içip-men* (48r10), *işitip-men* (20r20), *kelip-men* (204v8), *fikr ḳılıp-sen* (186v11), *yaḫşı ḳılıp-dur* (90v10), *uyuḳlap-dur* (170r18), *körüp-miz* (88r12), *kelip-siz* (93v13).

MN: *bolup-dur* (142).

MR: *körüp-men* (21-1).

Bu şekilde bir zaman çekimi bugün Güney-batı Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde, Güney-doğu Türk lehçelerinden Özbek ve Uygur Türk-

çelerinde, Kuzey-batı grubunda ise özellikle Kırgız ve Kazak Türkçelerinde aynı işlevde kullanılmaktadır.

Olumsuz zarf-fiil eki üzerine *-dur* ek fiilinin gelmesi ile belirsiz geçmiş zaman çekimini KE'da şu örneklerde görmek mümkündür: *çıḳmay-dur* (90v10), *ḳolmay-dur* (135v11).

Geniş Zaman

1. t. şahıs	-r men / -Ar men / -(y)Ur men
2. t. şahıs	-r sen / -Ar sen / -(y)Ur sen
3. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur
1. ç. şahıs	-Ar biz / -Ar-miz /-Ur-miz /-(y)Ur biz / -(y)Ur-miz
2. ç. şahıs	-r siz / -Ar siz / -(y)Ur siz
3. ç. şahıs	-rlAr /-ArlAr / -(y)UrlAr

Ünlü ile sonlanan fiil köklerine sadece *-r* eki gelebildiği gibi araya *-y* bağlayıcı ünsüzünün girmesiyle *-yur* şeklinde yapılan çekimler de vardır. N. Hacıeminoğlu HŞ'de *-yur* ekiyle 28 örnek tespit etmiş ve bu yapının *-yor* ekinin mevcut olabileceği ihtimalini düşündürdüğünü ifade etmiştir.[146] Dönemin diğer eserlerinde bu konudaki tutarsızlık sıklıkla devam etmiştir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere aynı fiil kökü üzerine aynı ek iki farklı şekilde gelebilmektedir: *tiler men* (NF 6-3) ~ *tileyür men* (NF 7-11), *tiler sen* (NF 243-13) ~ *tileyür sen* (NF 7-10), *tiler* (NF 61-1) ~ *tileyür* (NF 7-8), *tiler-miz* (NF 155-10) ~ *tileyür biz* (NF 379-7), *tiler siz* (KE 205r10) ~ *tileyür siz* (KE 10v17), *tilerler* (NF 20-1) ~ *tileyürler* (NF 4-4), *tėrler* (NF 60-6) ~ *tėyürler* (8-14).

HŞ'de 1. çoğul şahıs çekimi *biz* zamiri ile yapılırken diğer eserlerde hem *biz* hem de *-miz* ile yapılmaktadır.

Geniş zamanın olumsuzu *-mAz* üzerine gelen şahıs zamirleri ile yapılmaktadır. Yalnız Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi *-mAz*'ın yanında *-mAs* şekli de yaygındır. *-mAs* HŞ'de sayılı örnekte bulunurken (*tanımas* 1304, *ḳoymas* 1516, *tükenmes* 1212, *itmes* 2045) diğer eserlerde daha karışık bir durum arz etmektedir.

Olumsuz 1. tekil şahıs geniş zaman çekimi genelde *-mAz men* veya *-mAs men* ile yapılmaktadır. Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesi ve Çağataycada karşılaştığımız *-mezin* / *-mAn* (< *-mAz men*)'ın kullanılışına eserlerde şu sıklıkla rastlanmaktadır:

146 M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 135.

NF'te iki örnekte: *buzman* (70-9), *ḳılu bilmen* (381-9)

KE'da dört örnekte: *men bilmezin* (13r19), *tura bilmen* (151r18), *iş ḳılman* (148r5), *ḳoya bilmen* (91v17).

MN: *bulman* (78), *çevürmen* (85), *ayıtman* (137).

HŞ'de ise olumsuz 1. tekil şahıs geniş zaman çekiminin yarısı *-mAz men* diğer yarısı *-mAn* şeklindedir. MN'de bütün örnekler *-mAn*'lıdır. Bu bakımdan HŞ ve MN Çağatayca tarafında olup asıl Harezm Türkçesi eserlerinden ayrılmaktadır.

Gelecek Zaman

I. -GAy

1. t. şahıs	-GAy men / -ḳay men
2. t. şahıs	-GAy sen / -ḳay sen
3.t. şahıs	-Gay / -ḳay
1. ç. şahıs	-GAy biz / -GAy-miz / -ḳay-miz
2. ç. şahıs	-GAy siz
3. ç. şahıs	-GAylAr / -ḳaylar

Harezm Türkçesi eserlerinde gelecek zamanı ifade etmek için en çok kullanılan ek -GAy'dır. KE'da sert ünsüzlerden sonra ekin ilk ünsüzü ötümsüz ünsüzle başlayabilmektedir: *atḳay men* (KE 99v4) ~ *atġaylar* (NF 217-8), *satḳay men* (KE 105r17) ~ *satġay men* (NF 405-3), *çıḳġay sen* (KE 89r16), *tapḳay sen* (KE 129r17), *satḳay* (KE 205r1), *ḳaçḳay* (KE 196v18) ~ *ḳaçġaylar* (KE 57r18), *bulaşḳay* (KE 134v2) ~ *buluşġay men* (KE 229r4), *buluşḳay-miz* (KE 134v3), *basḳaylar* (KE 139r11).

Gelecek zaman (*-GAy*) çekiminde şahıs eki olarak şahıs zamirleri kullanılmaktadır ve 1. çoğul şahıs eki de buna göre *-biz* ve *-miz*'dir. NF'te ise tek örnekte bu ek *-müz* olarak geçmektedir: *bilgey-müz* (34-15). Bu özellik Kırgız Türkçesinde ulandığı fiilde bulunan ünlülerin niteliğine göre *-bız* / *-buz* / *-büz* şekillerinde fiile ulanan 1. çoğul şahıs eki ile benzerlik göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

II.-GU

-GU (partisip eki) + iyelik ekleri, *turur* / *yoḳ* gibi cevherî fiillerle çekime girer:

1. t. şahıs	-Gum (turur) / (yoḳ)	*keçürgüm* (HŞ 916), *öldürgüm turur* (KE 230v20), *ḳılġum turur* (KE 10v2), *körgüm yoḳ* (KE 87r12)

2. t. şahıs	-Guŋ	*ölgüŋ* (HŞ 4613), *körgüŋ* (KE 122v21), *kirgüŋ* (KE 123r1), *bolġuŋ* (KE 189r18)
3. t. şahıs	-GU	*ayġu* (KE 2r15), *tiŋlemegü* (KE 119r10), *bolmaġu* (MM 22b15), *bitürgü* (HŞ 2900)
	-GusI (turur)	*kelgüsi turur* (NF 77-8), *teggüsi* (KE 249r7), *yaḳılġusı* (KE 249r8), *körüngüsi turur* (KE 189r19), *ḳılġusı turur* (NF 234-10), *ölgüsi* (HŞ 2867)
1. ç. şahıs	-GU-miz	*ḳılġu-miz* (KE 221r14)
2. ç. şahıs	——	
3. ç. şahıs	-GulArI	*bolġuları* (KE 249r11), *yençilgüleri* (KE 249r6), *çıḳġuları* (KE 249r13)

-GU sıfat-fiil eki üzerine iyelik ekleri getirilerek yapılan, Harezm Türkçesinde mutlak gelecek zaman ve gereklilik ifade eden bu ek, bugün özellikle Kırgız Türkçesinde kullanılmaktadır.

NF'te bu ekin gelecek zaman çekimi için kullanımı oldukça seyrektir. Birkaç örnekte de -ġu'nun sıfat-fiil işlevinde kullanılışı söz konusudur: *eftār ḳılġu ṭa'ām* (257-1), *alçaḳlıḳ ḳılġu yer* (374-8). Bu ek, HŞ'de de zaman çekiminde seyrek kullanılan bir ektir. Eserdeki örneklerin büyük çoğunluğunda şahıs belirtisi yoktur: *bolġu* (3948), *yigü* (1197), *olturġu* (2144), *ḳılġu* (879), *kiçürgü* (2848).

MM'de ise -GU eki 2. tekil şahıs çekiminde şahıs zamiri ile çekime girmiştir: *Ḥācet yoḳ ajunnı telim kezgü sen* (23b7).

III. -GA

Bu ek KE, MM ve HŞ'de tespit edilmiştir. Gelecek zaman yanında ekin istek kipi ve geniş zaman işlevleri de vardır.

1. t. şahıs	-GA men / -GAm	*tutġa men* (MM 11a7), *berge men* (MM 16a2), *barġa men* (HŞ 238), *sürge men* (HŞ 3395), *bolġam* (KE 224r17), *öldürgem* (KE 231r4), *ḳoymaġam* (KE 197v2), *tėdürgem* (KE 84r6), *ıdġam* (KE 243v6), *bėrgem* (KE 224r14), *ḳılġam* (HŞ 802), *sürgem* (HŞ 2527)å

2. t. şahıs	-GA sen	*urġa sen* (MM 18a3), *toḳuşġa sen* (KE 9v13), *urġa sen* (HŞ 739), *bilge sen* (HŞ 4298)
3. t. şahıs	-GA	*çıḳġa* (HŞ 399), *tapġa* (HŞ 375)
1. ç. şahıs	-ḳa biz	*yatḳa biz* (HŞ 1067)
2. ç. şahıs	-GA siz	*yayġa siz* (MM 6b7), *bolġa siz* (HŞ 958)
3. ç. şahıs	——	

IV. -ısar

Ek dönem metinlerinden sadece HŞ'de iki örnekte tespit edilmiştir: *kim uş biz tig bize kim yıġlayısar* (4584), *kim uş tün bardı bu kün ḳalmayısar* (3946).

Ayrıca MR'nin iki nüshasında –eger müstensih yanlışı değil ise– bu ek *-unsar / -ünser* şeklinde geçmiştir: *İçeliŋ bāde kim güller solunsar / Tenimiz ʿāḳibet toprak bolursar* (89).

V. -ası

Bu ek de sadece HŞ'de üç örnekte yer almaktadır: *Ne çāre birle andın ḳurtulası* (2496), *kim ol dīvāne erge ne ḳılası* (2496), *bu kün ḫoş bolġu taŋḳa ne baḳası* (3948).

V.3.1.6.3.2. Dilek Kipleri

Emir Kipi

1. t. şahıs	-yın / -(y)AyIn / -AyIm / -GAyIn / -GAyIm
2. t. şahıs	-GIl / -GUl / -ḳıl / -GIn / Ø
3. t. şahıs	-sUn / -sU
1. ç. şahıs	-AlI / -AlIŋ / -GAlIŋ / -AlIm / [-alıḳ] / [-eliniŋ]
2. ç. şahıs	-ŋ / -Iŋ / -Uŋ / -ŋIz / -ŋUz / -IŋIz / -UŋUz / -ŋlAr
3. ç. şahıs	-sUnlAr / -sUlAr

I. tekil şahıs

Ünlü ile sonlanan fiil kök ve gövdelerinden sonra 1. tekil ve çoğul şahıs emir eklerinin başında tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde örnekleri görülen anorganik bir /G/ türemesi Harezm Türkçesi eserlerinde de görülmektedir:

ıyġayın (KT 402a7), *aŋlaġayın* (NF 19-4), *ündegeyin* (NF 11-11), *ögügeyin* (NF 28-12), *tilegeyin* (NF 31-9, 10), *bolmaġayın* (NF 100-5), *oḳuġayın* (KE 194r4, 17, 19), *istegeyin* (KE 176v9), *yıġlaġayın* (HŞ 2236), *baġlaġayın* (HŞ 2236), *sözlegeyin* (HŞ 2211).

Ünlü ile sonlanan fiillerde /G/ türemesi ile ekin *-GAyIn* yanında *-yIn* şeklinde geldiğini gösteren örnekler de vardır: *tileyin* (KE 20v1) ~ *tilegeyin*

(KE 183r15), *saḳlayın* (KE 230r1) ~ *saḳlaġayın* (KE 183r4), *tiŋleyin* (KE 219r7), *asrayın* (KE 184v6), *sınayın* (HŞ 2544). Ayrıca KE'da *oḳı/u-* fiilinin 1. tekil şahıs emir kipi çekimi *oḳuġayın* (KE 194r4, 17, 19)'la birlikte tek yerde *oḳayın* (53v5) şeklinde geçmektedir. *yėyeyin* (KE 134v11) örneğinde görüleceği üzere çok az örnekte fiil kökü ile ek arasına bazen /y/ ünsüzü girmektedir.

HŞ'de üç örnekte *-AyIn* ekinden sonra *men* şahıs zamiri de 1. tekil şahıs emir kipi çekimine dahil olmuştur: *barayın men* (646), *ayayın men* (3624), *bileyin men* (4403).

Emir kipi 1. tekil şahıs için *-AyIn* / *-GayIn* / *-yIn* yanında *-AyIm* şekli HŞ'de vardır ve 12 yerde geçmektedir: *ḳılayım* (1016), *barayım* (1891), *ayayım* (233). Yine ünlü ile sonlanan fiillerden sonra *-GAyIm* da HŞ'de gelebilmektedir: *yarġaġayım* (3929), *yėgeyim* (2239). NF'te az sayıda örnekte *-eyim* ve *-geyim* yer almaktadır: *bėreyim* (366-14), *yėgeyim* (138-2).

I. çoğul şahıs

Ünsüzle sonlanan fiillerde 1. çoğul şahıs için *-AlIŋ* yanında *-AlI* şekli sadece KE'da ve MR'de görülmektedir: *ḳolalı* (KE 221v12) ~ *ḳolalıŋ* (KE 34v10), *köreli* (KE 221v11) ~ *köreliŋ* (KE 18r15), *bėreli* (KE 215v10) ~ *bėreliŋ* (KE 25v14), *baralı* (MR 5-8), *ḳılalı* (MR 25-10). Ünlü ile sonlanan fiil kökünden sonra tek yerde *-geli* şekli tespit edilmiştir: *yėgeli* (KE 129v7) ~ *yėgeliŋ* (KE 20r8).

Bu ek ünlü ile sonlanan fiil köklerine geldiği zaman ekin başındaki ünlü düşmekte ve ek *-lIŋ* şeklini almaktadır: *oynalıŋ* (HŞ 1366), *sınalıŋ* (HŞ 771), *avlalıŋ* (HŞ 1381), *izdeliŋ* (HŞ 792), *aŋlalıŋ* (KE 184r11), *bolmalıŋ* (KE 213v19), *taşlalıŋ* (KE 219v11). HŞ'de sadece tek örnekte bu durumda bulunan fiil kökü ve ek arasına bağlayıcı /y/ ünsüzü girmiştir: *oynayalıŋ* (1371).

Ayrıca yine ünlü ile sonlanan fiil köklerine 1. çoğul şahıs emir eki 1. tekil şahıs çekiminde olduğu gibi bir /G/ türemesi ile de gelebilmektedir: *tilegeliŋ* (NF 292-12), *boġuzlaġalıŋ* (NF 39-16), *istegeliŋ* (KE 190r1), *yėgeliŋ* (KE 20r8) ~ *yėgeli* (KE 129v7), *ḳılmaġalıŋ* (KE 119v14). HŞ'de ekin *-GAlIŋ* şekli yer almamaktadır.

Ekin diğer bir şekli, Eski Türkçede yer alan fakat bu dönem eserlerinde sıklıkla rastlanmayan *-AlIm*'dır. HŞ'de bu üç yerde geçmektedir: *çevrelim* (HŞ 89), *ıḍalım* (HŞ 1134), *ḳılalım* (HŞ 2504). Yine aynı eserde ekin *-gelim* şekli tek örnekte geçmektedir: *yėgelim* (HŞ 1125).

MM'de de birer örnekte *-elim* ve *-gelim* yer almaktadır: *ni'telim* (23b3), *tėgelim* (16a6).

KE'daki *kitelimiŋ* (11r8) örneğinde ise ekin *-elim* şekli üzerine bir de *-iŋ* geldiğini görmekteyiz.

NF'de *ḳılalıḳ* örneğinde ek tek yerde *-alıḳ* şeklindedir.

2. tekil şahıs

Emir kipi 2. tekil şahıs çekimi için eserlerde geçen örneklerin çoğu eksik emirdir. Bunun yanında *-GIl* şekli de vardır.

Ayrıca NF'te 2, MM'de 3, HŞ'de ise tek yerde bu ek yuvarlak ünlülü olarak geçmektedir: *tüşgül* (NF 21-14), *sewgül* (NF 160-1), *yörügül* (MM 7a6), *bolġul* (MM 22b11), *oturġul* (MM 8b17), *bolġul* (HŞ 409). 2. tekil şahıs emir ekinin *-GUl* şekli, Güney-batı Türkçelerinden Türkmencede edebî dildeki *-GIn*'ın yanında diyalektlerde geçen *-GUn* şekli ile paralellik göstermektedir.[147]

MN'de 2. tekil şahıs emir eki *-Gl* yanında yukarıda bahsetmiş olduğumuz Türkmencedeki gibi *-GIn* olarak da geçmektedir: *İlāhī yaḫtu ḳılġıl cānımızı / ḫalāldin ṣaḳlaġın īmānımızı* 127. *ḳılġın* 129, *işitgin* 133, *bilgin* 133.

NF ve HŞ'de birer örnekte Çağatay Türkçesinde örneklerine sıkça rastladığımız *-ḳıl* şekli de tespit edilmiştir: *yıġḳıl* (NF 166-11), *bayıtḳıl* (HŞ 4309).

2. çoğul şahıs

Ekin *-ŋ* şekli ünlü ile sonlanan fiil köklerine doğrudan gelmektedir: *isteŋ* (KE 101r14), *ḳılmaŋ* (KE 21r13), *aġırlaŋ* (NF 27-2), *birleŋ* (NF 12-7), *targaŋ* (HŞ 3818), *eḍerleŋ* (HŞ 1596), *başlaŋ* (HŞ 980), *kirmeŋ* (MM 4a12).

HŞ'de ünlü ile sonlanan *külçire-* fiiline 2. çoğul şahıs emir eki tek yerde *külçireyiŋ* (3273) şeklinde /y/ kaynaştırma ünsüzü ile gelmiştir.

Bu ek ünsüzle biten fiil köklerine ulandığında fiilin kök ünlüsünün niteliğine göre düz (*ı, i*) veya yuvarlak (*u, ü*) bağlayıcı ünlüleri araya girer: *tirgüzüŋ* (KE 47r18), *boluŋ* (KE 31v14), *keltürüŋ* (NF 17-2), *ḳonuŋ* (NF 43-16), *bütüŋ* (MM 2b10), *ḳoyuŋ* (HŞ 1680), *boluŋ* (HŞ 4074), *körüŋ* (HŞ 613, MM 20b11), *çıḳıŋ* (KE 12v20), *beriŋ* (KE 63r7), *keliŋ* (MM 23b3), *biliŋ* (NF 4-7), *tartıŋ* (HŞ 4406).

Ekin ikinci şekli *-ŋIz / -ŋUz*'dur. Bu şekil ilkine oranla daha az kullanılmıştır. Fakat aynı fiile ekin iki farklı şekilde ulandığını gösteren örnekler vardır: *oḳıŋ* (KE 160r13) ~ *oḳuŋız* (KE 102v13), *téŋ* (KE 40r13) ~ *téŋiz* (KE 59v13, NF 13-5), *yéŋ* (KE 8r17) ~ *yéŋiz* (KE 95v19), *oḳıŋ* (HŞ 2910) ~ *oḳuŋuz* (HŞ 4100), *töşéŋiz* (HŞ 3215).

147 C. Amansarıyev, *Türkmen Dialektologiyası*, Aşgabat 1970, s. 354.

-ŋIz / -ŋUz ünsüz ile sonlanan fiillerden sonra *-IŋIz / -UŋUz* şeklinde gelmektedir: *bėriŋ* (KE 63r7) ~ *bėriŋiz* (KE 94r16), *oluruŋuz* (HŞ 3214), *aytıŋız* (HŞ 4299, NF 4-8) ~ *aytıŋ* (NF 220-11), *kiriŋiz* (MR 16-5).

Ekin üçüncü şekli ise Eski Türkçede *-ŋ* yanında kullanılan ve bu dönem metinlerinde çok seyrek olarak geçen *-ŋlAr*'dır: *ḳılıŋlar* (KE 152v5, NF 25-8), *aytıŋlar* (NF 10-8), *bėriŋler* (NF 29-11), *sürtüŋler* (NF 405-17), *biliŋler* (HŞ 4102), *bitiŋler* (HŞ 4593), *oḳuŋlar* (HŞ 2510).

3. tekil şahıs

Bu ek genelde *-sUn*'dur. Ayrıca HŞ (30 örnekte) ve MM (tek örnekte)'de ekin *-sUn* yanında Karahanlı Türkçesinde mevcut olan *-sU* şekline rastlanmaktadır: *bolsu* (MM 1a6), *tursu* (HŞ 4552), *ḳoysu* (HŞ 2239), *bolsu* (HŞ 2870), *ḳansu* (HŞ 247).

3. çoğul şahıs

Ek *-sUnlAr*'dır. HŞ'de 3. tekil şahıs emir ekinde olduğu gibi (*-sU*) 3. çoğul şahısta ekin *-sUlAr* şeklinde gelebildiğini gösteren örnekler de vardır: *kelsüler* (4100).

Dilek-İstek Kipi

I. -y / -Ay

Bu ek *-GAy* ekindeki /G/'nin düşmesi ile meydana gelmiştir. Fakat ekin işlevi *-GAy*'da olduğu gibi gelecek zamandan çok istek ve emir anlamı taşımaktadır.

1. t. şahıs	-y men / -Ay men -Ay	*tiley men* (KE 106v1), *ḳorḳay men* (HŞ 2152), *aytay men* (HŞ 4142), öley (KE 83v2), *aytay* (HŞ 4586), *baray* (HŞ 1741)
2. t. şahıs	-y sen	*oḫşay sen* (KE 144r1)
3. t. şahıs	——	
1. ç. şahıs	-y-miz / -ay-miz	*kelmey-miz* (KE 97r11)
2. ç. şahıs	-y-siz	*işitmey siz* (KE 191v17)
3. ç. şahıs	——	

II. -A

Sadece HŞ'de tespit edilmiştir.

1. t. şahıs	-A men / -Am	*köre men* (HŞ 1168), *ölem* (HŞ4680)
2. t. şahıs	——	
3. t. şahıs	-A	*sala* (HŞ 4186), *içe* (HŞ 2873)

1. ç. şahıs	-A biz	*köre biz* (HŞ 2736)
2. ç. şahıs	——	
3. ç. şahıs	——	

Şart Kipi

1. t. şahıs	sAm / -sA men	*tėsem* (KE 43v2) ~ *tėse men* (KE 126v12), *ayıtsam* (MM 3a5), *alsa men* (HŞ 3410), *açsam* (HŞ 1210), *bilsem* (NF 273-17), *ḳılsam* (MN 41)
2. t. şahıs	-sAŋ / -sA sen / -sAŋAn	*tirgüzseŋ* (KE 163r3), *sorsaŋ* (MM 7a17), *barsaŋ* (NF 20-1), *sözleseŋ* (HŞ 3109), *baḳsa sen* (MM 20b2), *tökse sen* (MM 17b3), *ḳılsaŋan* (HŞ 2380), *emgetseŋen* (HŞ 3557), *bağışlasaŋ* (MN 77), *atsaŋan* (MN 44)
3. t. şahıs	-sA	*keltürse* (KE 26v13), *ḳolmasa* (MM 25a17), *aysa* (NF 20-16), *yarutsa* (HŞ 3587)
1. ç. şahıs	-sA biz / -sA-miz / -sAK	*bağlasaḳ* (NF 19-8), *tėse-miz* (KE 70r16) ~ *tėsek* (KE 118r10) *sözlese biz* (HŞ 2541), *bolsa-miz* (HŞ 797), *bolsaḳ* (HŞ 1405)
2. ç. şahıs	-sAŋIz / [-saŋızlar]	*aymasaŋız* (KE 235v16), *sorsaŋız* (MM 11b12), *alsaŋız* (NF 27-3), *bolsaŋızlar* (NF 343-4)
3. ç. şahıs	-sAlAr	*ḳoysalar* (KE 56v1), *barsalar* (NF 19-14), *işleseler* (MM 15b19), *yığlasalar* (HŞ 2634)

Şart kipinin 1. tekil ve çoğul şahıslarında şahıs işareti olarak örneklerden anlaşılacağı üzere hem şahıs zamiri hem de iyelik ekli şahıs ekleri kullanılmaktadır. NF ve MM'de 1. tekil ve çoğul şahıs için sadece *-sAm* ve *-sAK* şekilli örnekler yer alırken diğer eserlerde her iki şekli de bulmak mümkündür.

Şart kipinin 2. tekil şahıs çekiminde şahıs işareti olarak şahıs zamirinin kullanıldığına (*-sA-sen*) dair örnekler sadece MM'de tespit edilmiştir.

İkinci tekil şahıs için verilen *-sAŋAn* şekli ise sadece HŞ ve MN'de vardır. HŞ'de 18 örnekte geçmektedir. Bir örnekte de *tileseŋin* (2531) şekli vardır. N. Hacıeminoğlu, Anadolu ağızlarında da rastlanılan bu ekin HŞ dışında yazılı metinlerimizden sadece Seyf-i Serayî'nin Gülistān tercümesi ve Sinan Paşa'nın Maʿārif-nāme'sinde de bulunduğunu bildirmiş ve şu açıklamayı yapmıştır: "... -saŋan -seŋen eki, buradaki örneklere göre kuvvetlenmiş şart

manasını ifade etmektedir. ... asıl ekin sonuna eklenen -an -en unsurunu da şöyle izah edebiliriz.

-an -en unsurunu -a+n, -e+n olmak üzere ayırmak mümkündür. -a, -e bugünkü gramerde çağrı hali denilen ve şart kipinden sonra bir kuvvetlendirme edatı vazifesi gören ektir. -n ise, yanlış benzetme yolu ile halk tarafından ilave edilen bir vasıta hali eki olabilir."[148]

Bize göre bu ek, *+sAŋ sen > sAŋAn* gelişmesiyle ortaya çıkmıştır.

MN'deki *atsaŋan* örneği eserin iki nüshasında bu şekilde geçerken diğer iki nüshasında *atsaŋız* şeklinde geçmektedir. Ayrıca bu ek Çağatay şairlerinden kabul edilen Hafız Harezmî'nin Divan'ında pek çok örnekte tespit edilmiştir[149]: *asrasaŋan* (Gazel 83:7), *bilseŋen* (Kaside 1:2), *bolmasaŋan* (Gazel 350:6).

2. çoğul şahıs için *bolsaŋızlar* örneğindeki *-saŋızlar* şekli sadece NF'te ve tek yerde geçmektedir.

V.3.1.6.3.3. Birleşik Kipler

Birleşik kipler *er-* ve *i-* fiilleri ile yapılmaktadır.

A. **Hikâye**

Belirli Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. t. şahıs	-DIm / -DUm erdi	*keldim erdi* (KE 123v14), *taptum erdi* (HŞ 1885)
2. t. şahıs	-Dıŋ / -dUŋ erdi	*ḳolduŋ erdi* (KE 122v19), *ıḍḍıŋ erdi* (HŞ 1167)
3. t. şahıs	-DI erdi	*yoluḳtı erdi* (HŞ 912)
1. ç. şahıs	-duḳ erdi	*ḳılduḳ erdi* (NF 54-9)
2. ç. şahıs	-dıŋız / -düŋüz erdi	*aydıŋız erdi* (KE 246r1), *kördüŋüz erdi* (NF 46-11)
3. ç. şahıs	-dIlAr erdi	*bardılar erdi* (NF 47-9)

Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikâyesi

I.

1. t. şahıs	-mIş erdim	*aḍrılmış erdim* (KE 74r6)
2. t. şahış	-mIş erdiŋ	*ḳılmış erdiŋ* (KE 119r14)
3. t. şahıs	-mIş erdi	*açılmış erdi* (HŞ 1533)

148 M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 151.

149 R. Toparlı, *Harezmli Hafız'ın Divanı*, TDK Yayınları: 696, Ankara 1998, s. 61-179-340.

1. ç. şahıs	-mIş erdük	*bolmış erdük* (NF 241-17)
2. ç. şahıs	-mış erdiŋiz	*aymış erdiŋiz* (NF 234-2)
3. ç. şahıs	-mış erdiler -mışlar erdi	*barmış erdiler* (KE 29v21) *ornatmışlar erdi* (KE 197v4)

II.

1. t. şahıs	-p / -Ip erdim	*eltip erdim* (KE 105r10)
2. t. şahıs	———	
3. t. şahıs	-p / -Ip /-Up erdi	*bolup erdi* (KE 87v17), *olturup erdi* (NF 82-3)
1. ç. şahıs	-ıp / -üp erdük	*aytıp erdük* (KE 88v19), *küyüp erdük* (NF 80-6)
2. ç. şahıs	-ip erdiŋiz	*eltip erdiŋiz* (KE 94v15)
3. ç. şahıs	———	

Geniş Zamanın Hikâyesi

1. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdim	*yaşar erdim* (NF 24-17), *sorar erdim* (KE 11r10)
2. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdiŋ	*aytur erdiŋ* (KE 17v7), *kemişür erdiŋ* (NF 18-3)
3. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdi	*yaratur erdi* (KE 3v7), *yörür erdi* (MM 25b2)
1. ç. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdük	*ümīd tutar erdük* (KE 31v15)
2. ç. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdiŋiz	*tapnur erdiŋiz* (KE 163r8)
3. ç. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdiler -ArlAr / -UrlAr erdi	*alur erdiler* (KE 7v2), *ḳılur erdiler* (HŞ 153); *keserler erdi* (KE 86r10), *kötrürler erdi* (HŞ 282)
Olumsuzu	-mAz / -mAs erdi	*ḳılmas erdi* (MM 24b13)

KE'da 4 ve HŞ'de 8 örnekte geniş zamanın hikâyesi çekiminde *er-* fiili Eski Anadolu Türkçesindeki gibi *er-* > *Ø* olmuştur: *ḳaçururdı* (KE 110v3), *tutardım* (KE 88r14), *bitiyürdiler* (KE 117r13), *çıḳmazdı* (KE 231v7), *tururdı* (HŞ 833), *barırdı* (HŞ 362), *ıçḳunurdı* (HŞ 1317), *ururdı* (HŞ 3334).

NF'deki *ḳılur erdi erse* (92-15) şeklindeki bir örnek de bugün Türkiye Türkçesindeki katmerli çekime örnek olması bakımından önemlidir.

Gelecek Zamanın Hikâyesi

1. t. şahıs	-GAy erdim	*ḳalġay erdim* (KE 51r21), *ḳuçġay erdim* (HŞ 4971)
2. t. şahıs	-GAy erdiŋ	*körmegey erdiŋ* (KE 51r11)
3. t. şahıs	-GAy / -ḳay erdi	*kitergey erdi* (HŞ 346), *tapḳay erdi* (165v8)
1. ç. şahıs	-GAy erdük / erdimiz	*kitmegey erdük* (KE 206r18), *alġay erdimiz* (KE 45r14), *ḳılġay erdük* (NF 409-2)
2. ç. şahıs	-GAy erdiŋiz	*ḳılġay erdiŋiz* (KE 21r14)
3. ç. şahıs	-GAy erdiler -GAylAr erdi	*bolġay erdiler* (KE 26r5), *ḳayıtġay erdiler* (NF 76-9) *öltürgeyler erdi* (KE 35v9), *ayġaylar erdi* (NF 80-2)

HŞ'de iki örnek şu şekildedir: *üngeydi* (3973), *bolġaydı* (4438), *tolġaydı* (4107).

Şart Kipinin Hikâyesi

1. t. şahıs	-sem erdim / -sam erdi / -sA erdim	*körsem erdim* (KE 72r14), *bolsam erdi* (KE 86v21), *bolsa erdim* (KE 73r1), *uḳsam erdi* (HŞ 3373)
2. t. şahıs	-sAŋ erdi / -sA erdiŋ	*küyseŋ erdi* (KE 174v6), *barsa erdiŋ* (NF 59-14)
3. t. şahıs	-sA erdi	*yıġmasa erdi* (KE 48v16)
1. ç. şahıs	-sAK erdi / -sa erdük	*salmasaḳ erdi* (KE 93r15), *bolsa erdük* (NF 241-8)
2. ç. şahıs	-saŋIz erdi / -sA erdiŋiz	*bolsaŋız erdi* (KE 21r14), *bilse erdiŋiz* (KE 236r15)
3. ç. şahıs	-sAlAr erdi / -sA erdiler	*bilseler erdi* (KE 151v2), *bilse erdiler* (NF 13-3)

Dilek-İstek Kipinin Hikâyesi

1. t. şahıs	-y erdim	*kelmey erdim* (KE 183r1)
3. t. şahıs	-y erdi	*çıḳmay erdi* (KE 171r9), *bolmay erdi* (KE 163r5)

HŞ'de bu çekime ait tek örnek şöyledir: *uyaydım* (3857).

B. **Rivayet**

Geniş Zamanın Rivayeti

1. t. şahıs	-ur ermiş men	*ḳılur ermiş men* (NF 172-4)
2. t. şahıs	-(y)Ur ermiş sen	*tirilür ermiş sen* (KE), *fermānlayur ermiş sen* (NF 408-2)
3. t. şahıs	-r/ -Ar / -(y)Ur ermiş	*sözleyür ermiş* (KE 114r1), *bolur ermiş* (HŞ 4135)
3. ç. şahıs	-Ur ermişler /-UrlAr ermişler	*tileyürler ermişler* (KE 229v5), *ḳılur ermişler* (HŞ 517), *tegürürler ermiş* (NF 175-3), *aç turur ermişler* (NF 125-14)

KE'da 1, HŞ'de şu 2 örnekte *er-* fiili ekleşmiş durumdadır: *kirürmiş* (KE 116r7), *berürmiş* (HŞ 2051), *uwtanurmış* (HŞ 437).

Dilek-İstek Kipinin Rivayeti

3. tekil şahıs	-e ermiş	*yibere ermiş* (KE 186v8)

C. **Şart**

Belirli Geçmiş Zamanın Şartı

1. t. şahıs	-DIm / -dUm erse	*öltürmedim erse* (KE 231v15), *telürdüm erse* (HŞ 3546)
2. t. şahıs	-DIŋ / -dUŋ erse	*çıḳtıŋ erse* (KE 206r9), *urduŋ erse* (MM 23b5)
3. t. şahıs	-DI erse	*esti erse* (KE 3r10), *işitti erse* (HŞ 780), *bildi erse* (MM 25a11)
1. ç. şahıs	-DUK / -dimiz erse	*çıḳtuḳ erse* (KE 97r13), *tegdimiz erse* (KE 208v10), *tiledük erse* (HŞ 4294)
2. ç. şahıs	-DIŋIz / -DUŋIz erse	*işittiŋiz erse* (KE 235r17), *bolduŋız erse* (KE 160v11)
3. ç. şahıs	-DIlAr erse	*töktiler erse* (KE 5r3), *usandılar erse* (HŞ 1377)

HŞ'de şu örneklerde *er-* > Ø'dır: *keldimse* (3566), *ḳıldımsa* (3983), *tarttıŋsa* (1157), *fermānladıŋsa* (2190), *saldıŋsa* (3547), *ıḍḍısaŋ* (1143), (3. tekil şahıs çekiminde 30 örnekte ekleşme söz konusudur) *açtısa* (2357), *taptısa* (3151), *boldısa* (597).

Belirsiz Geçmiş Zamanın Şartı

2. t. şahıs	-mIş ersең	*aymış ersең* (KE 77v20)
3. t. şahıs	-mIş erse	*ḳılmış erse* (HŞ 2848), *yetmiş erse* (KE 158v13)

Geniş Zamanın Şartı

2. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur ersең	*tiler ersең* (NF 370-15), *tileyür ersең* (KE 72v1), *sorar ersең* (HŞ 1081).
	Olumsuz:	*ḳılmas ersең* (KE 160v1), *ḳılmaz ersең* (NF 411-3)
3. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erse	*teyür erse* (MM 3a16), *biter erse* (KE 192v19), *ḳılur erse* (NF 92-16), *kökrer erse* (HŞ 302).
	Olumsuz:	*ölmes erse* (KE 162v5)
2. ç. şahıs	-r / -er ersең*iz*	*tiler ersең*iz (KE 117r21), *sewer ersең*iz (NF 367-2).
	Olumsuz:	*kirmes ersең*iz (KE 225v14)

KE'da ve NF'te iki örnekte *er-* fiili ekleşmiştir: *ölürse* (KE 80v12), *sökerse* (KE 77v6), *aytışursaŋ* (NF 189-10), *oḳıtursaŋ* (NF 189-10). HŞ'de bir örnekte şu şekildedir: *iskirse* (3515).

Birleşik kip çekiminde dönem eserlerinde *er-* > Ø olan örnekler yukarıda verilmiştir. Buna göre KE'da toplam 7, NF'te ise 2 örnekte *er-* ekleşmiş durumdadır. HŞ'de ise bu örneklerin sayısı çok daha fazladır. Bu nedenle HŞ, Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtması bakımından diğer eserlerden ayrılmaktadır.

V.3.1.6.3.4. Sıfat-Fiiller (Ortaç)

Sıfat-fiillller isimler gibi iyelik ekleri, çokluk ve hal ekleri alabilirler ve fail, nesne, sıfat görevinde fiilin isim unsuru olarak cümlede kullanılabilirler. Diğer taraftan sıfat-fiiller üzerine gelen bulunma ve ayrılma hali ekinden sonra kullanılan edatlar ile cümlede zaman belirleyici görevini üstelenirler.

Geniş Zaman Sıfat-Fiilleri

1. -r / -Ar / -(y)Ur: *aḳar su* (KE 118v13), *keçer dünyā* (KE 238r16), *barur yol* (KE 154v18), *oḳır üçün* (KE 13v2), *ne işlerge keldiŋ* (KE 18v19), *sen teg söwerimge ḳavuşturdı* (KE 110r8), *bu dünyā keçerin bilür* (KE 131r6), *ādemīni azdururġa ḳudreti yoḳ* (KE 95v5), *saġar ḳoy* (NF 22-14), *yunur yer* (MM5b8), *yanar köz* (HŞ 1347), *yarar iş* (HŞ 3178), *körer bolsa*

(HŞ 702), *barurġa çāresin ... ḳıldım* (HŞ 1102), *bilürüŋçe aça ayra maŋa di* (HŞ 4279), *kilirin kilmezin bilir* (HŞ 4690), *kün tuġardın kün batarġa* (HŞ 2920), *içerde saḳlaşu ol biri birin* (HŞ 4037), *av avlarda ün iştip utru baḳtı* (HŞ 1280), *yüzüŋdin özge yoḳ körerim* (HŞ 3896).

Olumsuzu: -mAz / -mAs: *körmes işitmez nerse* (KE 39r12), *bolmas üçün* (KE 215r16), *ṭaʿam yėmesin körüp* (KE 59v11), *yaratılmazda aşnu* (KE 8v5), *tegmesdin burun* (KE 36r3), *kerekmez iş* (NF 16-2), *tıyılmas iriŋ* (MM 6a1), *ölmezdin aşnu* (HŞ 2296).

2. -GAn / -ḳan > -an: *barġan-men* (KE 246r20), *men aygānımnı ḳılmasa* (KE 86v15), *almaġan* (KE 177r17), *çıḳḳan* (KE 2v16), *atḳanın yazmas ol kim-dür* (KE 104r8), *barġanda kelgende oġrılıḳ ḳılur* (KE 130v18), *aġġan* (KE 5r21) *yėgendin soŋ* (KE 96r14), *yoldın azġanlarġa* (KE 137r12), *cādūlıḳ ḳılġanlıḳ bolsalar* (KE 203r7), *oḳıġan ermez-men* (NF 7-15), *ḳazıġanlar* (NF 29-1), *inanġan* (MM 3b10), *yaratġan* (HŞ 199), *közümni köŋlüm alġandın kiterdim* (HŞ 921), *ḳılġanım nūş* (HŞ 1832), *emgengeninde ḫasta bolup* (HŞ 818), *yoluḳḳan* (HŞ 970).

KE'da tek örnekte ek başı /g/ sesi düşmüştür: *ağırlayanda* (127r14).

3. -GII / -ġlu: *işitigli* (KE 53r18), *kesigli* (KE 148r4), *keliglilerge* (KE 244r20), *oḳuġluḳa kereklig* (KE 2v18), *biligli* (MM 4b6), *ḳoluġlı* (MM 23b18), *okuġlı* (HŞ 4676), *uruġlı* (HŞ 179), *ölügli* (HŞ 279), *biçigli* (HŞ 4669).

1. -GuçI ~ -IçI / -uçı: *fāl açġuçı* (KE 50r12), *kirgüçiler* (KE 10v5), *raḥmet ḳılġuçı-men* (KE 213v20), *tegüçiler* (KE 78r5), *bütgüçi* (MM 2a5), *ʿamel ḳılġuçı* (MM 2a14), saḳlaġuçı (MR 6-8).

Bu ek KE'da iki, NF'te ise bir örnekte *-IçI / -uçı* şeklindedir: *yonuçı* (KE 163v8/9), *biliçi* (KE 56r16), *yazıcı* (NF 137-13).

5. -ġunçı: *ḳaçġunçı ḳul* (KE 73r4).

Geçmiş Zaman Sıfat-Fiilleri

1.–mIş: *satḳın almış ḳul* (KE 92v19), *almışım yoḳ* (KE 46r13), *andaġ ağırlamışı yoḳ erdi* (KE 187r6), *tegme metin urmışınça nūr örleyür* (KE 228r19), *yėmişde keḍin* (KE 54r18), *belā tegmişde sen biziŋ birle bolsaŋ* (KE 10v20), *yėmişdin soŋ* (KE 112v21), *ḳalmış namāz* (MM 11b17), *olar aymışınça şenā ḥamd şükür* (MM 1a9), *şehādet keltürmişdin soŋ öltürseŋ* (NF 335-9), *ayılmış sözler* (HŞ 3045), *bolmışda kiḍin* (HŞ 4519), *yarıŋ birle bu ölmişni tirig ḳıl* (HŞ 3934), *çiçek körmişçe bülbül kendü sayrar* (HŞ 2487), *kişi üçün kişi hīç ölmişi yoḳ* (HŞ 457).

2. -dUK / -dik: *aḳartduḳ üçün* (KE 171v4), *ferişteler erdükin* (KE 20r8),

ne bolduḳunŋı öz közüm birle körgey erdim (KE 72r13), *barduḳda ... özi taḫt üze olturur* (KE 125v8), *tedüki ol boldı* (KE 69r6) ~ *ewüŋ eşiki kitergil tėdiki seni aymış* (KE 49r17), *māl tirdükindin* (HŞ 44).

Gelecek (Gereklilik) Zaman Sıfat-Fiilleri

1.–GU: *aġız açġu vaḳt* (KE 20r7), *kelgü kün* (KE 9v7), *bularda alġunuz niçe* (KE 233r8), *çıḳmaḳġa sebeb bolġusı üçün* (KE 9v20), *yėgüçe aşlıḳ ḳaldı* (KE 114v1), *taḳdīr ḳılmış erdi .... yėmi buġday bolġusını* (KE 9v21), *yegülük nerse cemʿ ḳıldılar* (KE 138v4), *çıḳġu yerni* (NF 245-9), *zāʾil bolġu teg boldı erse* (NF 224-17), *müngü kölük* (MM 4a5), *tayınmaġu er* (MM 20b9), *yatġu yer* (HŞ 2247), *aŋar yol yoḳ tapuġda öpgüke* (HŞ 222), *küçey boldı işim bolġuda āsān* (HŞ 968), *ölüm kilgüsiŋe öŋdin ölüp ḳoy* (HŞ 1201).

2. -dAçI: Eski Türkçede kullanılan bu sıfat-fiil eki NF'de iki yerde geçmektedir: *ḳılmış ḳıldaçı zelletlerini yarlıḳatu tileyürler* (NF 4-4), *kelmiş taḳı keldeçi yazuḳını* (NF 83-17).

3. -esi: Bu ek sadece HŞ'de ünlü ile sonlanan fiilden sonra *-gesi* şeklinde tek örnekte tespit edilmiştir: *tilemez erdi andın öŋ yigesi* (2335).

V.3.1.6.3.5. Zarf-Fiiller

1. -A / -U / -ı: *ḳorḳa titreyü kel-* (NF 8-8), *açuḳ ayra sözleyür* (NF 23-6), *ḳuvvet körgüzü yörüsünler* (NF 47-3), *küvenü aymas-men* (NF 36-7), *İḍi birlikiŋe inandım öge* (MM 2b17), *aça ayra maŋa di* (HŞ 4279), *közdin aḳa yaş* (HŞ 2202), *ura yırta* (HŞ 4508), *küle oynayu yörür erdiler* (MR 31-14).

Bu zarf-fiil eki birleşik fiillerin teşkilinde iki fiili birbirine bağlar: *ıḍu ber-* (KE 27v14), *otlayu başla-* (KE 34v21), *sançışı şehīd bol-* (KE 247r3), *çıḳa tur-* (NF 242-12), *sança bil-* (HŞ 347), *baḳa ḳalur* (HŞ 4048), *közleyü bil-* (HŞ 3476).

yana, sayu, oza, aşnu, ılaşu ~ ulaşı, öte, tapa, basa, tegrü gibi edatlar *yan-, sa-, oz-, aşın-, ulaş-, öt-, tap-, bas-, tegür-* fiileri üzerine bu ekin gelerek kalıplaşması ile oluşmuşlardır.

2.–p / -Ip / -Up: *Muṣṭafānı indep ėltgen* (KE 2r14), *tiwelerni tutup burunduḳlap yolġa kivürdiler* (KE 190r12), *arḳasınġa kötrüp yörür erdiler* (KE 16r8) ~ *suwġa soḳıp yelpidi* (KE 143v14), *bitig bitip ıḍa bėrdi* (NF 79-15), *fisḳ meclisi ḳurup turur* (NF 375-14), *münüp at baġlatıp kiş bėlleriŋe* (HŞ 747), *minip atḳa uş ol fīl tig oturdı* (HŞ 4407), *laʿl tig taş bileyüp taş yüzini* (HŞ 2675: Ünlü ile sonlanan fiilden sonra /y/ ünsüzünün araya girdiği tek örnek vardır.), *ḳaçġay irdi körse ḳorḳıp* (HŞ 4137).

3. -GAç: *körgeç sordı* (KE 142v12), *Yūsuf ewdin çıḳġaç aşuḳup* (KE 85v15), *küçüŋ ḳuvvetiŋ bar igeç Yūsufnı börige nelük yėdürdiŋ* (KE 104r3),

erte kèçe körer igeç neteg ṣabr ḳılayın (KE 86v5), *kiçe bolġaç ḳonaḳḳa tarġadılar* (HŞ 1029), *ḳopup olturġaç aydı ḳanı sāḳī* (HŞ 3207), *sorar-siz men işitgeç yaḫşı bildim* (HŞ 3781), *kitilgeç eksilür nūrı ikinç kün* (HŞ 4252), *közüm yitgeç saŋa andın baḳayın* (HŞ 3537), *alar selām cevābın bergeç ayıttılar* (MR 11-10).

4. -GAlI / -GalU / -ḳalı > -alı: *teŋrilerimizdin aḍırġalı mu keldiŋ* (KE 29r14), *keŋeşgeli atalarıġa keldiler* (KE 101r13), *namāz ḳılġalı ḳopsa yüzi ḳıble sıŋar bolsun* (KE 6r13) ~ *helāk ḳılġalu kelmişde ... beşāret bèrdi* (KE 54r1), *orunlarını körgeli uçmaḫġa kirdiler erse* (KE 10r3) ~ *ḳızlar körgelü keldi* (KE 27v16), *sançışġalı ol çerigni sayladılar* (KE 132v7) ~ *sançışḳalı çıḳḳan körk içinde* (KE 247v5), *ziyāret ḳılġalı bardım erdi* (NF 188-3), *yaratılġalı hergiz külmey turur* (MR 33-14).

5. -GInçA / -GUnçA / -KunçA > -ınça: *taŋ atġınça ṭāʿat ḳılıŋ* (KE 21v2) ~ *taŋ atġunça mücāhede körer* (KE 22r13) ~ *kèçe taŋ atḳunça yügürdi* (KE 143v2), *tamām bolġunça tevfīḳ tilep kitāb başladuḳ* (KE 2v21) ~ *şafaḳ ġāyib bolġınça ḳınayurlar* (KE 22r12), *uşmaḫġa barġınça* (KE 9r15) ~ *aŋa barmaġunça bolmas* (KE 149r17), *köz yumup açġunça ʿarşġa aġar* (KE 53r7) ~ *köz yumup açḳunça yaratur erdi* (KE 3v7), *barıp kelginçe on maŋım maŋdı* (KE 12r4) ~ *on saġu ... eltse kelgünçe üç saġu ḳalur* (KE 114v3), *hüner körgil ʿayıb körginçe zinhār* (HŞ 2060), *aş bişginçe arpanı ögügeyin* (NF 28-11), *ataḳa ölginçe terbiyet ḳılsaŋ* (NF 283-10) ~ *ölgünçe uruşmaḳḳa* (NF 69-13), *men barġınça ol ṭaʿāmḳa kimerse elig tegürmesün* (NF 29-6), *ḳulaḳ bolġu evvel açılġınça til* (MM 18b2), *özin keçmeginçe mürīd bolmas ol* (MM 17a15), *yaruḳı artar ay bolġınça tolun* (HŞ 4252), *yügürdüm cān bile tapġınça sini* (1688), *yaḳıldım tutşu kül bolġınça yandım* (HŞ 2642).

Ekin *-ınça* şekline MM'de tek örnekte rastlanmaktadır: *velī kün batınça eger tutsa sen* (MM 11a5)

NF'te yerde tespit edilen *-gimçe* ve *-GumçA* şekilleri bu ekin dil tarihindeki seyrini takip etme hususunda dikkat çekicidir: *men kecābeġa kelgimçe çerig köçmişler* (414-13), *men ölgümçe közüm yaşı tiŋmegey* (177-17), *Taŋrı taʿālāḳa yawuḳ bolmaḳım yaḫşıraḳ turur saŋa yawuḳ bolġumça* (361-3).

6. -GUçA: *olarġa but bolġuça ḳamuġ butlarġa tapınur erdiler* (KE 31v10), *sünü yurtundın çıḳġuça* (KE 30v6), *kün kelgüçe bahāsın arturdılar* (KE 75r8), *yègüçe keygüçe mālım bar* (KE 79v17).

7. -bAn / -IbAn / -UbAn: *ḳurını ḳurşaban* (KE 2r11), *ṣādıḳu'l-vaʿd atanıban* (KE 47v14), *körküŋe muŋluġ boluban körkini men küseyür* (KE

77r21), *toḳuşdın osanma keḍiben yarıḳ* (KE 66v12), *andaġ cemāl körüben / kim sewmese vebāl ol* (KE 78v19), *naẓar öz öŋinde tutuban yigü* (MM 19a7), *bu üç birikiben bolur bil īmān* (MM 2a11), *hem birge kiliben bolup yoldaşım* (HŞ 4692: HŞ'de bu ek tek yerde geçmektedir.).

8. -ArAK: *bular burnaraḳ barıp bir tepege aġdılar* (KE 69v13), *ḳumāşların bir tewege yüklep yazaroḳ tegmesünler* (KE 228r7).

9. -y: *sewünçiley bar-* (KE 105r5), *oḳuy al-* (KE 102v21), *yöriy başla-* (KE 196r15), *ḳonuḳlay al-* (KE 138r21), *sevinçiley kel-* (KE 190r16), *sarnay başla-* (KE 202r12).

Olumsuzu: -mAy: *vaḥy yükin kötere bilmey çöker erdi* (KE 197v18), *ḳayu ivge kirse buzmay çıḳmas* (KE 80v11), *ümmetleriŋ ḳıla almay Taŋrı dergāhıda ʿāṣī bolġaylar* (MR 21-15).

10. -ken: *ol tirig erken men vezīrlikni almas-men* (KE 92r19), *ḳırḳ yaşda erken* (KE 193v13), *tirig erkençe tükelge ḳāhir erdi ġunneti* (KE 110v2), *Yūsuf oġlan erkende bir Mübeşşere atlıġ ḳarabaşı bar erdi* (KE 105r15), *ḫiḍmetde erkende* (KE 156v4), *bu törti nāresīde erken vefātları boldı* (NF 5-2), *ol ġār içinde olturur erken bir kimerse peydā boldı* (NF 7-14), *ḳozunı baḳlan irken yigü yise* (HŞ 711), *bu ʿişret içre irken kildi āvāz* (HŞ 336), *yörür irken yitildi tün ġubārı* (HŞ 1602).

Bu ek yalnızca er- fiili üzerine gelmektedir. Ayrıca KE'da *erken*'li ifadeler şüphe ve tereddüt bildirmektedir: *ḳayusı yaraġlıḳ erken tep fikr ḳılur erdi* (136v4), *köŋlindin keçti men teg kimerse bar mu erken tep* (145v12), *helāk boldılar mu erken* (180v3), *nige keldiler erken* (180v1).

11. -mAdIn: *men körmedin ḳuş ḳurt yėsün* (KE 38r9), *köŋli tölenmedin keyik teg bolup uşmaḥ içinde yöriyür erdi* (KE 7v5), *meni bilmedin bu cefālar ḳılurlar* (NF 13-6), *hīç şaḥrā ḳoḍmadın istediler* (NF 20-6), *suʾāl sormadın ḫod ayur rāst cevāb* (MM 5a1), *ḳıyās itip söz aydı tapmadın yol* (HŞ 4347), *kirişsiz bolmadın bu çerḫ yası* (HŞ 1957).

12. -mAyIn: *saḳçılar ḳoymış erdi, tünle körmeyin kirdiler* (KE 133v21), *elig tigürmeyin yip ötsün* (KE 148v1), *belgülig bolmayın çıḳsam* (KE 90v6), *destūr tilemeyin kirür-men* (NF 441-16), *cihānnı körmeyin barsa cihāndın* (HŞ 3852), *siniŋ ḳanıŋḳa kirmeyin iy yār* (HŞ 3418).

VI. SÖZ VARLIĞI

Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinin söz varlığı özelliklerini kısaca şu iki madde altında toplamak ve bunlarla birkaç örnek vermek mümkündür:

1. Harezm-Altın Ordu Türkçesiyle yazılmış metinlerde bir kelimenin Karahanlı Türkçesi ve öncesindeki eski şekli ile ses gelişimi ve değişimine uğramış yeni şekilleri bir arada kullanılmıştır: *butaḳ ~ budaḳ, ıḍ- ~ ıy-, ḳarınçḳa ~ ḳarınçġa ~ ḳarınça, ḳurġaşun ~ ḳurşun, küdegü ~ küyegü ~ küyev, sıçḳan ~ sıçan, taġ ~ daġ, tara- ~ dara-, törüt- ~ dörüt-, yapurġaḳ ~ yawurġaḳ ~ yafraḳ, yıġaç ~ aġaç, yıġla- ~ ıġlat-.*

2. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait sözlüklerde geçmeyen ya da nadir bulunan kelimelerin bu dönem eserlerinde yer alması Harezm-Altın Ordu eserlerinin en önemli özelliği olsa gerektir: *aġar-* 'kendinden geçmek, halsiz düşmek', *aldım* 'balta', *aplaḳ* 'horoz', *çaray* 'günlük yiyecek, azık', *çıġıt* 'yüzde bulunan koyu renkli leke', *çındar* 'gerdanlık, kolye', *dinte-* 'gezmek, dolaşmak', *emel-* 'eğilmek, meyletmek, yönelmek', *ıŋırçaḳ* 'tahterevan', *ilersük* 'şalvar uçkuru', *inçi* 'üvey kardeş', *ḳaçu* 'baraj, set', *ḳamruḳ* 'taşak', *ḳaru* 'karşılık, mükafat', *ḳavbaş* 'kurukafa, korkuluk', *keḍigle-* 'örtünmek, gizlenmek', *kendeş* 'yaşmak, örtü, peçe', *ḳoġur* 'boz renkli inek', *ḳoġuş* 'tabaklanmış deri', *ḳoymat* 'çoban', *ḳunuş-* 'kapışmak', *pis* 'cüzzam hastalığı', *saŋı-* 'şaşırmak, hayret etmek', *savut* 'gemilerin dışına kaplanan çelik levha', *seŋek* 'ağaçtan yapılmış su kabı', *sözengür* 'konuşkan', *süplük* 'çöplük', *taŋġı* 'üzengi', *tap* 'vücuttaki leke', *tebrek* 'kürek', *terinçek* 'örtü, bürünçek', *tuç* 'tunç', *tuturġan* 'pirinç', *uruḳ* 'ibret', *yala-* 'vurmak istemek, vuracakmış gibi hücum etmek', *yansı* 'ittifak, uzlaşma', *yasuḳ* 'geçit', *yazıla-* 'pislemek', *yekin-* 'tutkuyla davranmak', *yoŋ* 'gammazlık eden', *yövüt* 'yardım', *yulduz* 'ağaç kökü', *yupula-* 'kandırmak, aldatmak'.

VII. ÖRNEK METİNLER

Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā

(K. Grønbech, *Rabguzi, Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add. 7851*, Kopenhagen 1948.)

[177r] ... Ol İsrāfīl (13) erdi, Ẕü'l-Ḳarneynġa aydı: yaruḳ dünyānı ḳoyup ḳaraŋġuluḳġa nelük keldiŋ? Ẕü'l-Ḳarneyn aydı: (14) mengü suwın isteyü keldim, uzun yaşap İḏige bendelik ḳılayın tėdim. Ol kimerse Ẕü'l-Ḳarneyn[ġa] (15) bir taş bėr<di>, möşük başı çaḳlıġ, mundın saŋa telim ʿilm ḥāṣıl bolġay tėdi. Yana çerigge keldi, (16) yörürde aḏaḳıġa taşlar tegdi, bu ne iken? tėdiler erse ün keldi: munı alġan hem (17) peşīmān bolur, almaġan hem peşīmān bolur. Biregü alıp ḳaraŋġudın çıḳtılar erse kördiler (18) kim ḳamuġı zümürrüd, yaşıl zeberced erdi ve ol taş kim ol kimerse bėrip erdi, anı ʿālimlar- (19) -ġa körsetip sordı: bu taşda ne ḥikmet bar? Aydılar: terāzūġa tartġıl, bir [yan]da munı ḳoyġıl (20) yana bir yanda özge nerse. Andaġ ḳıldılar erse her niçe bir yanġa taş, temü[r sal]dılar, ol oḳ (21) aġır keldi. ʿUlemālar taŋladılar, Ḫıżr bir mü[ŋüşde] olturup küler erdi. Bu ne ḥikmet turur? tėp [177v] (1) sordılar erse Ḫıżr aydı: bu taşlarnı ḳamuġ kiteriŋ ve taş ornıġa bir avuç toprāḳ salıŋ. (2) Taşlarnı kiterip ornıġa bir avuç toprāḳ saldılar erse ber-ā-ber keldi. Aydılar: bu ne ḥikmet (3) turur? Ḫıżr aydı: ḥikmet ol turur kim Mevlī taʿālā ḳamuġ dünyā mülkin berdi anıŋ birle toymas sen, (4) ḳaçan laḥdge kirseŋ bir avuç toprāḳ birle toyar sen. Ẕü'l-Ḳarneyn bu sözlerdin pend aldı, dünyā- (5) -nı ḳoydı zāhid boldı, çerigge icāzet bėrdi. Aymışlar: ḳaçan dünyā mülki aŋa müsellem boldı (6) erse atası bitig yiberdi, bitigde bu erdi:

يا ملك البلا بافرسانى قاجتهد ان تملك (7) القلوب بالاحسان

Maʿnīsi ol bolur: ey melik, èllerni çerig birle <aldıŋ> imdi ḳatlanġıl <kim> (8) köŋüllerni yaḫşılıḳ birle alġay sen. Andın soŋ Ẕerʿatü'l-Cendelġa bardı, anda Mevlī taʿālā- (9) –ġa ʿibādet ḳıldı. Ol yėrde vefāt boldı altundın ṣandūḳ içinde ḳoyup atası İskenderge (10) yiberdiler. Aymışlar: Ẕü'l-Ḳarneyn ʿālem içinde ābā-dānlıḳ telim ḳıldı, binālar ḳopardı, Ḳonsṭanṭiniyyede (11) bir ḳalʿa ḳopardı, yėti yolı öwrülmegünçe aŋa kirse bolmas. Ol ḳalʿanıŋ ṣūreti bu turur:

Ḥiṣār-ı Ḳonsṭanṭiniyye bu turur:

[177r] ... O İsrafil (13) idi, Zü'l-Karneyn'e dedi: aydınlık dünyayı bırakıp karanlığa niçin geldin? Zü'l-Karneyn dedi: (14) ölümsüzlük suyunu arayarak geldim, uzun yaşayıp Tanrıya kulluk yapayım dedim. O kişi Zü'l-Karneyn'e (15) bir taş verdi, kedi başı kadar, bundan sana pek çok ilim hasıl olacak dedi. Yine orduya geldi, (16) yürürken ayağına taşlar değdi, bu ne acaba? dediklerinde ses geldi: bunu alan da (17) pişman olur almayan da pişman olur. [Onlardan] biri alıp karanlıktan çıktılar ise gördüler (18) ki hepsi zümrüd, yeşil zeberced idi ve o kişinin verdiği taşı bilginle- (19) -re gösterip sordu: bu taşta ne hikmet var? Dediler: terazide tart, bir yana bunu koy (20) yine bir yana başka şey. Öyle yaptıklarında her ne kadar bir yana taş, demir koydular [ise de] (21) o ağır geldi. Bilginler şaşırdılar, Hızır bir köşede oturup gülüyordu. Bu ne hikmettir? diye [177v] (1) sorduklarında Hızır dedi: bu taşları bütünüyle yok edin ve taşın yerine bir avuç toprak koyun. (2) Taşları bırakıp onun yerine bir avuç toprak koyduklarında denk geldi. Dediler: bu ne hikmettir? Hızır dedi: hikmet odur ki yüce Tanrı bütün dünya malını verdi onunla yetinmiyorsun, ne zaman mezara girsen bir avuç toprakla yetineceksin. Zü'l-Karneyn bu sözlerden ibret çıkardı, dünya malını bıraktı dinine bağlandı [ve] orduya izin verdi. Demişler: ne zaman ki dünya malı ona verildiyse babası mektup gönderdi, mektupta bu vardı: ... Anlamı budur: ey hükümdar, memleketleri askerle aldın şimdi gayret et ki könülleri güzellikle alacaksın. Ondan sonra Zer'atü'l-Cendel'e gitti, orada yüce Tanrıya ibadet etti. Orada vefat etti, altından sandık içine koyup babası İskender'e gönderdiler. Demişler: Zü'l-Karneyn dünyayı bayındır etti, binalar inşa etti. Konstantiniye'de bir kale yaptı, yedi kez dolanmayınca ona girilmez. O kalenin resmi budur:

Konstantiniye kalesidir:

Nehcü'l-Ferādīs

(İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, No: 879.)

[294] ... (2) ... Yana Peyġāmber ʿaleyhi's-salām ḫaber bėrü yarlıḳadı ḳi: ḳayu (3) kimerse özi üçün taḳı oġlanları üçün taḳı ehli üçün ḥelāl ṭaleb ḳılsa, ol kimerse Ḥaḳ rıżāsı (4) üçün kāfir birle ġazāt ḳılmış teg bolġay taḳı ḳıyāmet kün bolsa āvş şehīdler maḳāmında (5) bolġay, tėp aydı. Taḳı Saʿd atlıġ ṣaḥābe rażhu Peyġāmber ʿaleyhi's-salāmdın derḫīst ḳıldı taḳı aydı: (6) Yā Resūla'llāhi, Taŋrı teʿālādın tileseŋiz kim menim duʿām müstecāb bolsa, nė kim Ḥaḳ teʿālādın tilesem anı maŋa (7) rūzī ḳılsa, tėdi erse Peyġāmber ʿaleyhi's-salām aydı: Eger tileseŋ yā Saʿd, duʿāŋ müstecāb bolsa ṭaʿāmuŋnı (8) ḥelāl ḳılġıl, eger ṭaʿāmuŋ ḥelāl bolsa hėç duʿāŋ Ḥaḳ teʿālā ḥażretinde merdūd bolmas, maḳbūl bolur, tėdi. (9) Ḳayu mü'min ve muvaḥḥid ḳırḳ kün ḥelāl yėse, ol ḳulnuŋ köŋlini Ḥaḳ tvt münevver ḳılur taḳı ḥikmetniŋ çeşmesini (10) köŋlindin tilinge yöritür, tėp aydı.

İbni ʿAbbās rażhu aydı: Peyġāmber ʿaleyhi's-salāmdın eşittim, Peyġāmber ʿaleyhi's-salām (11) andaġ aydı kim: tegme bir kėçe bir ferīşte nidā ḳılur Beytü'l-muḳaddisdin: ḳayu mü'min ve muvaḥḥid ḥarām yėyür bolsa Ḥaḳ tvt (12) ol ḥarām yėgen ḳulnuŋ farīża namāzlarını taḳı ḳabūl ḳılmaz, artuḳsı namāzlarını taḳı ḳabūl ḳılmaz, tėp nidā (13) ḳılur. Taḳı kim kim on yarmaḳḳa böz alsa taḳı andın köŋlek ḳılsa, keḍse taḳı ol on yarmaḳ içinde bir yarmaḳ (14) ḥarāmdın bolsa, tā müdām kim ol köŋlek bu kimerse üze bolsa, Ḥaḳ tvt ol kimerseniŋ hėç namāzını ḳabūl ḳılmaz, tėdi.

[294] ... (2) Yine Peygamber -selâm onun üzerine olsun- haber verip buyurdu ki: hangi (3) kişi kendisi için ve çocukları için ve çevresindekiler için helal isterse o kişi Tanrı rızası (4) için kafirle savaş etmiş gibi olacak dahası kıyamet günü geldiğinde -inandık ve gönülden bağlandık- şehidler mertebesinde (5) bulunacak, diye söyledi. Ve Sa'd adlı sahabe -Allah ondan razı olsun- Peygamber -selâm onun üzerine olsun-'den rica etti ve dedi: (6) Ey Allah'ın resulü, yüce Tanrıdan dileseniz de benim duam kabul olsa, yüce Tanrıdan her ne dilediysem onu bana (7) rızk olarak verse dediğinde Peygamber -selâm onun üzerine olsun- buyurdu: Ey Sa'd eger duanın kabul olmasını istersen yiyeceğini (8) helal tut, eğer yiyeceğin helal ise hiçbir duan yüce Tanrının huzurunda reddedilmez, kabul edilir, dedi. (9) Hangi iman eden ve Tanrının birliğine inanan kişi kırk kün helal yerse o kulun gönlünü Tanrı -yüce ve mübarek olsun- aydınlık yapar ve hikmet pınarını (10) könlünden diline akıtır, diyerek buyurdu.

İbn Abbas –Tanrı ondan razı olsun- dedi: Peygamber -selâm onun üzerine olsun-'den işittim, Peygamber -selâm onun üzerine olsun- (11) o şekilde buyurdu ki: herhangi bir gece bir melek Beytü'l-mukaddis'den seslenir: hangi iman eden ve Tanrının birliğine inanan kişi haram yerse Tanrı -yüce ve mübarek olsun- (12) o haram yiyen kulun farz namazlarını da kabul etmez, nafile namazlarını da kabul etmez diye ses- (13) -lenir. Ve her kim on yarmağa bez alsa ve ondan gömlek yapsa, giyse ve o on yarmakdan bir yarmağı (14) haram olsa o gömlek bu kişi üzerinde olduğu sürece Tanrı –yüce ve mübarek olsun- o kişinin hiçbir namazını kabul etmez dedi.

Kur'an Tercümesi

(Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Cami, No: 2.)

[2a] Sūretü'l-Baḳara

(1) Taŋrı atı birle başlayur men: üküş raḥmetlig, raḥmeti lāzım.

1 *(2)* انا الله اعلم

2 *Ol kitāb, yoḳ şek anıŋ içinde, köndürtmek (3) saḳnuḳlarġa.*

3 *Anlarġa kim biterler ġaybġa taḳı peyveste ḳılurlar (4) namāznı, taḳı ol nersedin kim rūzī ḳılduḳ anlarġa, ḫarc ḳılurlar.*

4 *Taḳı anlar kim ...*

[2a] Bakara Suresi

(1) Tanrı adıyla başlıyorum: yüce merhametli, rahmeti gerekli.

1 (2) Muhakkak ki Tanrı bilir.

2 O kitap ki onun içinde şüphe yoktur, doğru yolu göstermek (3) Allah'a karşı gelmekten sakınanlara.

3 İnanırlar bilinmeyene ve sürekli kılırlar (4) namazı, dahası onlara rızık olarak verdiğimiz şeyi harcarlar.

4 Ve onlar ki ...

Muʿīnü'l-Mürīd

(Bursa, Orhan Kütüphanesi, No:1605.)

[19a] *(5) Ṭaʿām yėmek içre sünen ol turur*
Ṭaʿām yėgüçi saġ tizin ḳaldurur
Żikir tuz bile başlamaḳ sünnet ol
Yėmek öz öŋindin ṣafā keltürür
(7) Uşaḳ ḳılġu loḳma üküş çeynegü
Naẓar öz öŋinde tutuban yėgü
Yėmekdin öŋ el yup taḳı soŋra hem
Tatıp tuz soŋ el-ḥamdü li'llāh tėgü
(9) Suw içmişde üç iç turup rāst köni
Edeb ėrmes ol bil ewürmek yöni
Ḳamuġ neŋ tökülse barur suw bile
Ḳatıġ emgetür suw tökülse seni

[19a] (5) Yemek yerken sünnet odur
Yemek yiyen sağ dizini kaldırır
Zikir ve tuzla başlamak sünnettir
Kendi önünden yemek safa getirir
(7) Lokmayı ufak kılmalı [ve] çok çiynemeli
Kendi önüne bakarak yemeli
Yemekden önce el yıkayıp ve sonra da
Tuz tattıktan sonra el-hamdü li'llah demeli
(9) Su içerken üç [kerede] iç [ol] doğru
Edeb değildir bil çevirmek yönü
Dökülen her şey su ile gider
Çok uğraştırır su dökülürse seni

Miʿrāc-nāme (Pavet de Courteille, *Miradj-nameh*, Paris 1882.)

[20] (12) Mūsā Peyġāmber ʿaleyhi's-selām sordı: yā Muḥammed, Taŋrı (13) teʿālā saŋa ne iş buyurdı? Men ayttım: Yā Mūsā, tün kün (14) içinde elig vaḳt namāz buyurdı, tep. Mūsā ayıttı: Yā (15) Muḥammed, seniŋ ümmetleriŋ elig vaḳt namāz ḳıla almaġay, (16) men sendin burun keldim ḫalāyıḳnı köp tecribe ḳıldım, [21] (1) Benī İsrā'īl élidin köp zaḥmetler körüp-men, (2) barġıl yana der-ḫᵛāst ḳılġıl, bolġay kim ʿināyet ḳılıp (3) bu elig namāzdın Taŋrı teʿālā bir nemesin bağış- (4) –laġay. Yana barıp zārīlıḳ ḳılıp yalbardım erse ḫiṭāb (5) keldi: yā Muḥammed, on vaḳt namāznı saŋa bağışladım, ḳırḳ (6) vaḳt namāz ḳılġıl, tep. Yana Mūsā ḳaşıġa bardım, Mūsā- (7) -ḳa ayıttım erse Mūsā ayttı: Yā Muḥammed yana barġıl yalbarıp (8) zārīlıḳ ḳılġıl, bolġay kim bağışlaġay, tep. Men yana (9) barıp secde ḳılıp yalbardım erse Taŋrı teʿālā ʿināyet (10) ḳılıp yana on vaḳt namāznı bağışladı, otuz vaḳt namāz (11) buyurdı. Yana Mūsā ḳaşıġa bardım erse Mūsā ayıttı: (12) yā Muḥammed, yana barġıl, elbette bağışlaġay, otuz vaḳt namāz (13) henūz köp turur. Yana barıp yalbarıp der-ḫᵛāst ḳıldım (14) erse yana otuz vaḳt namāznı bağışladı, yigirmi vaḳt namāz (15) ḳılġıl tep fermān boldı. Mūsā ḳaşıġa yana barıp (16) ayıttım erse, ayıttı: henūz köp turur, ümmetleriŋ ḳıla (16) almay Taŋrı dergāhıda ʿāṣī bolġaylar.

[20] Musa Peygamber –selâm onun üzerine olsun- sordu: ey Muhammed, yüce Tanrı (13) sana ne iş buyurdu? Ben dedim: ey Musa, bir gün (gece ve gündüz) (14) içinde elli vakit namaz buyurdu, diye. Musa dedi: ey (15) Muhammed, senin ümmetlerin elli vakit namaz kılamaz, (16) ben senden önce geldim insanları çok sınadım, [21] (1) Beni İsrail halkından çok zahmetler gördüm, (2) git yine rica et, olası ki lutfedip (3) bu elli namazdan yüce Tanrı bir kısmını bağış- (4) -layacak. Yine gidip ağlayıp inleyerek yalvardığımda hitap (5) geldi: ey Muhammed, on vakit namazı sana bağışladım, kırk (6) vakit namaz kıl, diye. Yine Musa [Peygamber] karşısına gittim, Musa'-(7) -ya söylediğimde Musa dedi: Ey Muhammed, yine git yalvarıp (8) inle, olası ki bağışlayacak, diye. Ben yine (9) gidip secde edip yalvardım ise yüce Tanrı lutf- (10) –edip yine on vakit namazı bağışladı, otuz vakit (11) buyurdu. Yine Musa karşısına gittiğimde Musa dedi: (12) ey Muhammed, yine git, elbette bağışlayacak, otuz vakit (13) henüz çoktur. Yine gidip yalvarıp rica ettim (14) ise yine otuz vakit namazı bağışladı, yirmi vakit namaz (15) kıl diye buyurdu. Musa'nın karşısına yine gidip (16) söylediğimde dedi: şu an için çoktur, ümmetlerin kıl- (16) –amayarak Tanrı huzurunda asi olacaklar.

Ḫüsrev ü Şīrīn

(Paris, Bibliothèque Nationale, Mss. Ancien fonds turc, No:312)

Kitāb naẓm ḳılmaḳḳa sebeb beyān ḳılur

Niçe yıl tamām boldı cānım ösker erdi
Köŋülde uşbu endīşe bar erdi
Niteg şāh tapġıŋa bir barġa men tėp
Bu köŋlüm ḳaḍġusını tarġa men tėp
Körüp köŋlüm kim asru raġbetim bar
Buyurdı kim ḳatıġlan imdi ey yār
Revān ey Ḳuṭb terkin kiç bolur bil
Ni bilgeyler sini sözletmeseŋ til
Niẓāmī naẓmı yaŋlıġ tüz sözüŋni
Anın belgüt ḫanıŋġa bu özüŋni
Ḫanım birle bu melīke atıŋa bir
Kitābı ḳılġuḳa ḳıl tėdi tedbīr

Nice yıl geçti canım isterdi
Gönülde işte bu düşünce vardı:
Nasıl şah hizmetine yalnız gideyim diye
Bu gönlümün kaygısını dağıtayım diye
Görünce gönlümün ki pek rağbeti var
Buyurdı ki gayret et şimdi ey yar
Harekete geç ey Kutb çabuk geç olur bil
Nereden bilecekler seni konuşturmazsan dil
Nizamî nazmı gibi düz sözünü
Onunla belli et hanına bu özünü
Hanım birle bu melike adına bir
Kitabı kılmaya kıl dedi tedbir

Muḥabbet-nāme

(İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, Manzum, No: 949.)

[4a] *Eger körse yüzüŋni lāle solġay*
Seniŋ dek gül meger uçmaḳda bolġay
Ayaġın öpmegin ḳul ḳıldı ʿādet
Süleymān bulmaġay mundaḳ saʿādet
Viṣāliŋniŋ bu kün şükrin ḳılur men
Ḫayāliŋ közde uçḳanın bilür men
Ḳuyaş ʿaḳsi yüzinde rāḥ içinde
Seniŋ dek yoḳ çiçek uçmaḳ içinde
Ḳuluŋ köp-dür velī men inçü ḳul men
[Viṣa]liŋ ḳadrini bilmes degül men
Köŋül sensiz tilemes tende cānnı
Körer Ḫʷārezmī yüzüŋde cihānnı
Kel ey sāḳī ketür peymāne bizge
ʿİnāyetler ḳılur cānāne bizge
İçeliŋ bādeni cānān yüzige
Ḫıżır suyın saçalıŋ cān yüzige

[4a] Eğer görse yüzüni lale solar
Senin gibi gül yalnız cennette olur
Ayağını öpmekle kul kıldı âdet
[Sultan] Süleyman bulmaz böyle saadet
Kavuşmanın bugün şükrünü kılırım
Hayalinin gözde uçmasını bilirim
Güneşin aksi yüzünde şarap içinde
Senin gibi yok çiçek cennet içinde
Kulun çoktur fakat men inci (en seçkin) kulum
Kavuşmanın değerini bilmez değilim
Gönül sensiz dilemez tende canı
Görür Harezmî yüzünde cihanı
Gel ey saki getir (büyük) kadeh bize
Lütuflar kılar sevgili bize
İçelim şarabı canan için
Ab-ı hayat saçalım can için

Temür Kutlug Yarlığı

(1) Temür ḳutluġ sözüm (2) oŋ ḳol sol (3) ḳolnıŋ oġlanlarıġa (4) tümen Edigü başlıġ miŋ yüz on (5) beglerige içki kentleriniŋ ḳāżī (6) müftīleriġa meşāyiḫ ṣūfīleriġa (7) dīvān bitigçilerige tamġaçı tart- (8) -nakçılarıġa yortar işlençi yolavçı- (9) -larġa bökevül totḳavullarġa yamçı (10) süsünçiler ḳuşçı barsçılarġa (11) kemeçi köprügçilerge bāzārda (12) turġanlarġa bu yarlıġnı tuta turġan (13) Muḥammedniŋ öbeke ataları burun- (14) -ġı keçgen Sayın Ḫan çağıdın biri bire (15) yarlıġ rāst tarḫanlıḳ yosunıça yörüp (16) atası Ḥācī Bayram ḫᵛāceni (17) biziŋ ḫan aġalarımız soyurḳap (18) tarḫan ḳılġan çergesin aŋlata ötündürdi (19) erse ötülin yöp körüp Muḥammed (20) biziŋ soyurḳal bolup tarḫan bolup (21) tursun tėdimiz.

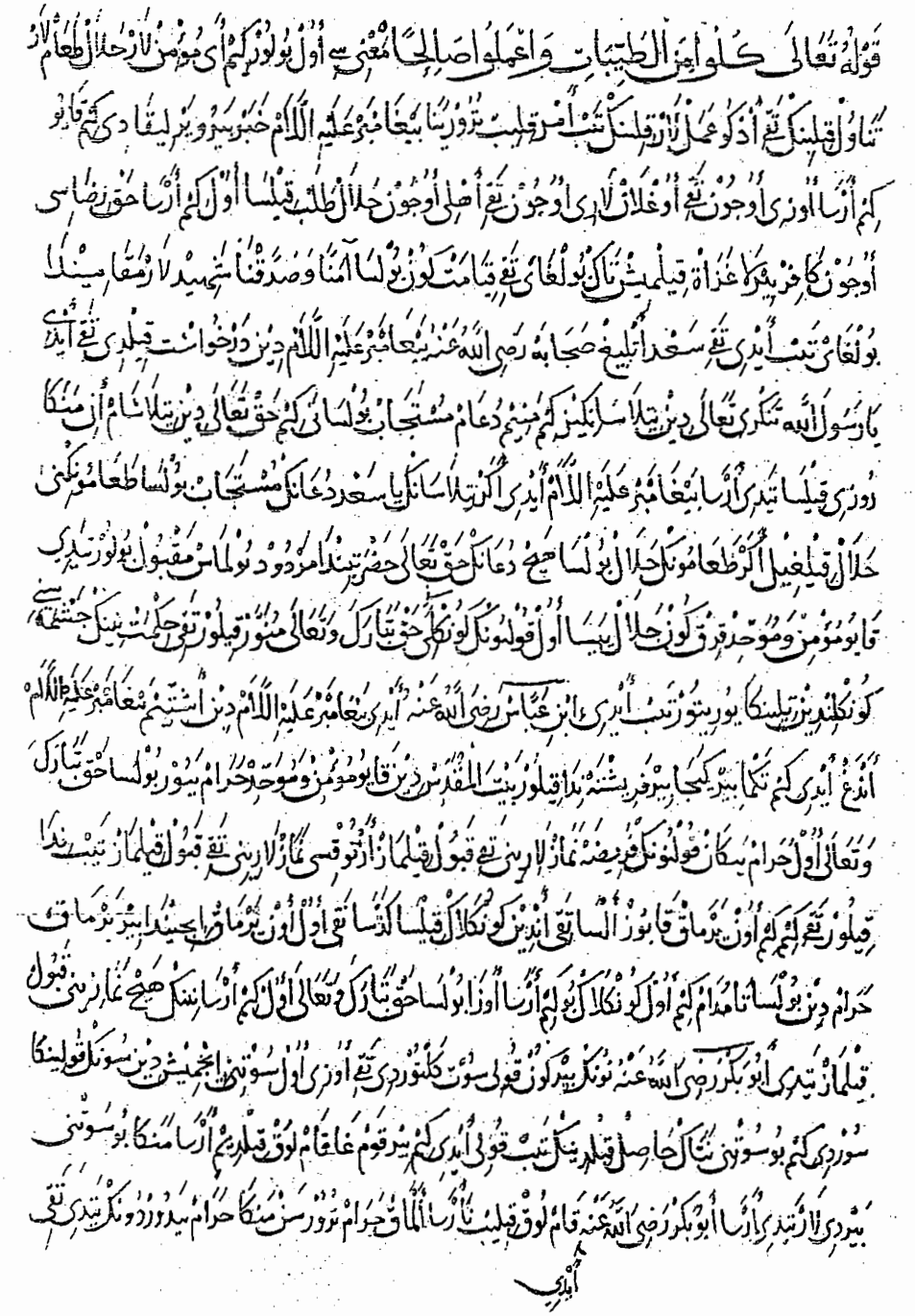
(1) Temür Kutlug. Sözüm (2) sağ kol [ve] sol (3) kolun prenslerine (4) tümen [beyi] Edigü önderliğinde bin, yüz, on (5) beylerine, içerideki kentlerin kadı [ve] (6) müftilerine, şeyh [ve] sofularına, (7) divan yazıcılarına, gümrükçü [ve] kantar me- (8) -murlarına, süvari [ve] elçi- (9) -lere, ordu muhafızı [ve] sınır muhafızlarına, postacı [ve] (10) erzakçılar, kuş [ve] arslan avlayanlara, (11) gemici [ve] köprücülere, pazarda (12) duranlara! Bu yarlığı tutaduran (13) Muhammed'in ata babaları önce- (14) -ki geçmiş Sayın Han çağından [beri] biri birine (15) yarlık, doğru tarhanlık nizamına göre hareket edip (16) atası Hacı Bayram Hoca'yı (17) bizim han ağalarımız ihsanda bulunarak (18) tarhan yapış çerçevesini anlatarak arz etti- (19) -ğinde ricasını uygun görüp Muhammed (20) bizim ihsanımız olarak tarhan olup (21) dursun, dedik.

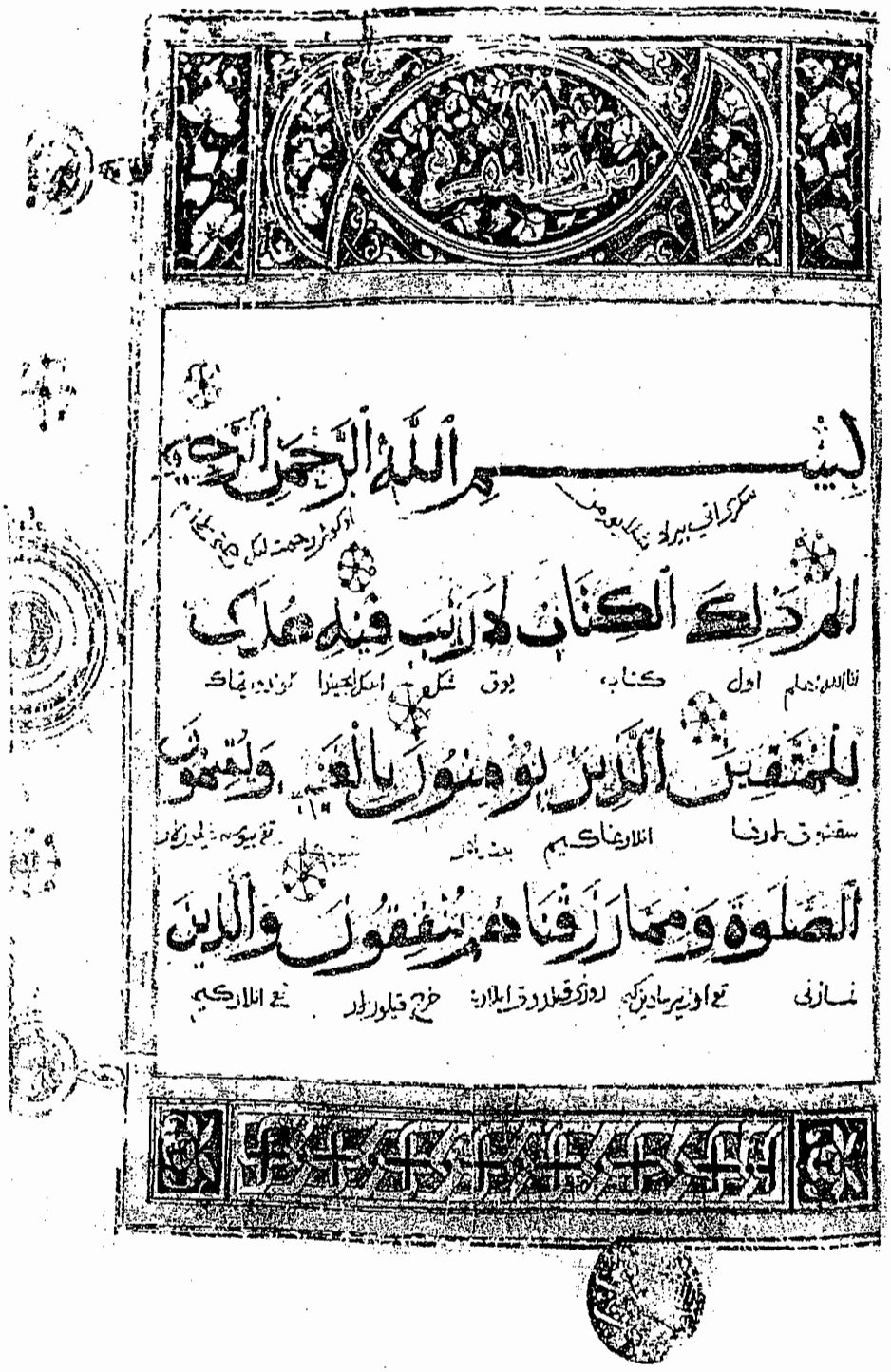

Kışaṣü'l-Enbiyā

Kısasü'l-Enbiyā

Kur'an Tercümesi

ادب سکلا کیل اسن ادب بیلیب قوتوح بوق ادب سوز بوغ کون قیلیب
بیلیب بیر بوغ بیک تومان منگ بوغ بولور نیست بلسنگ ادبلوک کلیب
مسافر سنگ اهوالی سلماک سوروب سلام سفره دین سونگ ایروا اولتوروب
اوزا کسا اوچ کون سورسا بولور اوجس کلتوروب بوکون سورسا بولور اوجس کلتوروب
طعام یماک سنتین اول تورور طعام بیکوجی سغ سنین قالدورور
ذکر تورلا بلا ادب آداب سنتین اول یماک اوز اونکسن دس صفا کلتورور
اوشاق قلغو لقمه اوکوش جینا کو نظر اوز اونکین دا تو توبان بیکو
یماک اونک الیوب سونکرا ایتم نا نیب تورسونکل الحمد لله تیکو
سف ایجمنی دا اوچ ایچ تورا روب ادب ایرماس اول اهل اهور ماک یوتی
قوغ نانکر تو کولسا بورسف بیله قتغ امکا تورسف تو کولسا سینی
مرید کرسا سی یا فانقاه فا اول بورون سغ اذاق قتجغار بولسا سول
کرا کل ایچ زیارت مقام لارنکا بلسنگ کیر کومون تنگ بورو کلی بویول
کیقورسول اذاق قتراخ فا اوزا سول الکسنگ بیله سیل اشیتیو سوزا
جماعت اجتماع سغ اذاقینگ بورون ادب بلمتم جا آوش آلدم سیزا
شریعت سنگ احکام لارین سقلا غیل طریقت سنگ آداب لارین سکلا کیل
قول عملکا عمل حال تیسا نیاز سرلا تو نوکون اولا ب الکلا کیل

باب فی الاقتداء

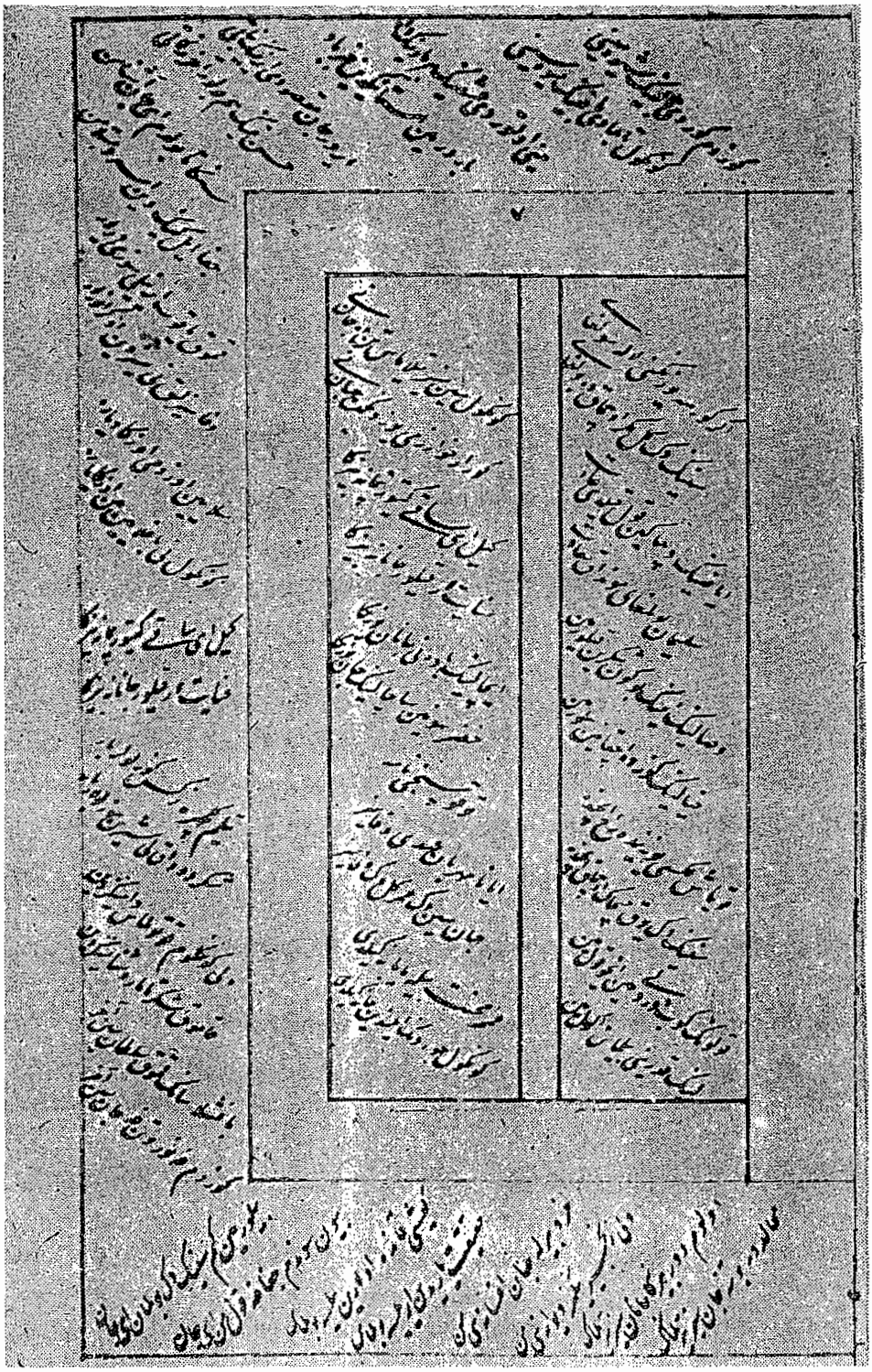
بلسنگل

موسی پیغامبر علیه السلام سوردی یا محمد تانکری
تعالی سانکا نا ایش بویوردی مان ایتیم یا موسی تون کون
ایچیندا الیك وقت نماز بویوردی تاب موسی ایتتی یا
محمد سانینك امّت لارینك الیك وقت نماز قیلا الماغای
مان ساندین بورون کالدیم خلایق نی کوب تجربه قیلدیم
بنی اسرائیل ایلی دین کوب زحمت‌لار کوروب مان
بارغیل یانا درخواست قیلغیل بولغای کیم عنایت قیلیب
بو الیك نمازدین تانکری تعالی بیر ناما سین باغیش
لاغای یانا باریب زاری لیق قیلیب یالباردیم ارسا خطاب
کالدی یا محمد اون وقت نمازنی سانکا باغیش لادیم قیرق
وقت نماز قیلغیل تاب یانا موسی قاشی قا باردیم موسی
قا ایتتیم ارسا موسی ایتی یا محمد یانا بارغیل یالباریب
زاری لیق قیلغیل بولغای کیم باغیشلاغای تاب مان یانا
باریب سجده قیلیب یالباردیم ارسا تانکری تعالی عنایت
قیلیب یانا اون وقت نمازنی باغیش لادی اوتوز وقت نماز
بویوردی یانا موسی قاشی قا باردیم ارسا موسی ایتتی یا
محمد یانا بارغیل البته باغیش لاغای اوتوز وقت نماز
هنوز کوب تورور یانا باریب یالباریب درخواست قیلدیم
ارسا یانا اون وقت نمازنی باغیش لادی بیکی وقت نماز
قیلغیل تاب فرمان بولدی موسی قاشی قا یانا باریب
ایتیم ارسا ایتتی هنوز کوب تورور اُمّت لارینك قیلا
الماي تانکری درکاهی دا عاصی بولغای لار یانا باریب

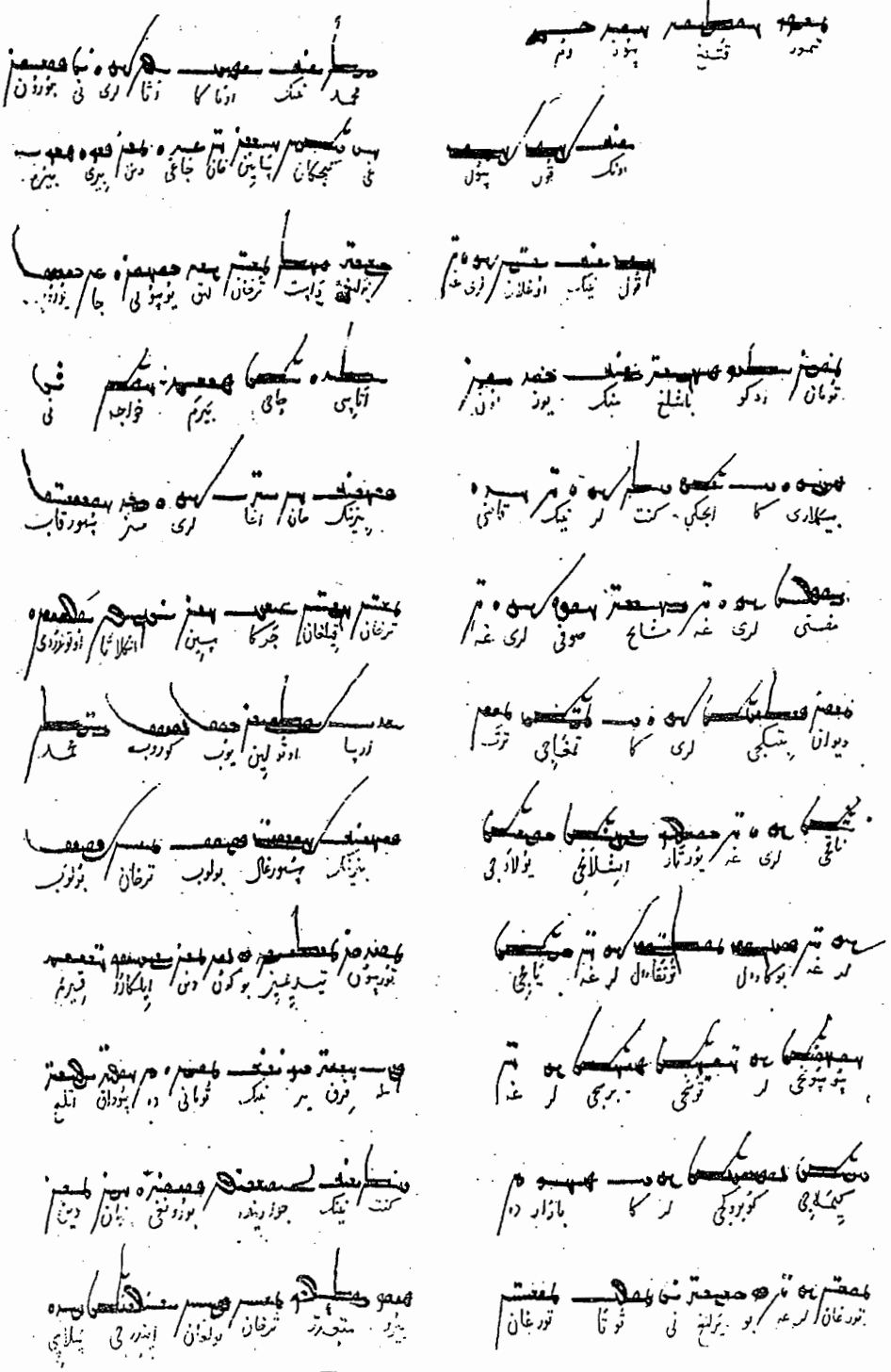
ملکه دولتی استوار بولسا بناهمت بو قولونکا یار بولسا
سخاکا نیکرو بترکل بولسا اولدوم دعابرلهای همیشه نیلدا سوزدوم
ملکه تبنی یکل شاه یار بولسون همیشه شنجی سی جنار بولسون

کتاب نظم فیلاق فا سبب بیان ایدر

سحایل بولدی جانیم اوسکا زایردی کونکولدا اوشبو اندیشه بار ایردی
تاکی شاه تنغینکا بر ترغاسی تب برکونکلوم قدغوسینی ترغامن تب
کوروب کونکلوم آنم استرو رغبتیم مار بربوردی کم فیغلان ایدی ای یار
زوال ای قطب ترکین کم بولور یل بی یلکای لار سینی سورلا تاسا کل تیل
بظامی نظمی یکلیغ توز سورونکلی اینی یکوت خاینکل غا نوا وزونکلی
حاجم بیرلا ملکه آنیکا بیر کتابی قیلغو فا قیل یدرک تدبیر
تویوم شهر سکا کونکلوم ارزی سلطان جانیم اینی قبول قیلدی بو فرمان
کونکل فرمانینی حاجم بیرلا تو تو م ادین سانیغ نی بیریلی اونو تو م
قران یکل قبناب اوش سوزدا جسور دوم بظامی یالی دین جلوا جسور دوم
خاینم اینغا اوشبو بارسی نیلدی جسور دوم توزدوم اوش نظم اوزرا نیلدی
حیقارم خوش بدیغ لیق سف بر کولین کونکل لار فانسو خبو صافی سلطین
قبلب خان دولتی بو قول غا یارکیک کیتاردی تنکرن طهمیم تونکل غمبارکیک
توزوب نیل بلهلی بو نظم اوزا ساز بوبرده اجرا کلتور دوم خوش آواز
خوایم ایدیک اول کیم بو قبوغلا کبلب یول نسامن تب بو توقغلا
سفر زنجین کوردوم اوزوم فتح ایتام توقغا بتیم ایدیک اوش سوز انجام
نحاکیم کلدیم ارسامن ولیکن توکل کلدیم توکل یکل خشی اوش حبین

Muḥabbet-nāme

Temür Kutlug Yarlığı